

De kritisch denkende student in het mbo: **autonoom en constructief**

Expertisecentrum Kritisch Denken

De kritisch denkende
student in het mbo:
autonoom en constructief

Colofon

© Auteurs: Daan van Riet, Laura Martens, Tessa Miedema, Ebony Hodgson,
Marc Verhaegh
Redactie: Hans Zijlstra Verhalen die verbinden
Illustratie cover: Fadi Nadrous
Uitgave: Expertisecentrum Kritisch denken ROC Midden Nederland
Vondellaan 174 | 3521 GH Utrecht | 030 754 1400 | www.eckd.nl

December 2020

Disclaimer

Samensteller(s) en uitgever zijn zich volledig bewust van hun taak een zo betrouwbaar mogelijke uitgave te verzorgen. Niettemin kunnen zijn geen aansprakelijkheid aanvaarden voor onjuistheden die eventueel in deze uitgave voorkomen.

Het Expertisecentrum Kritisch Denken is onderdeel van ROC Midden Nederland. Een mbo-instelling in Utrecht, Amersfoort en Nieuwegein. ROC Midden Nederland heeft een zeer diverse studentpopulatie en staat voor persoonlijk, ondernemend en nieuwsgierig onderwijs.

Het doel van het Expertisecentrum Kritisch Denken

Het Expertisecentrum Kritisch Denken (ECKD) wil een bijdrage leveren aan de integratie van kritisch denken in het onderwijs van ROC Midden Nederland en de rest van Nederland. Het ECKD is een praktische partner voor docenten(teams) om de ontwikkeling van kritisch denken in het beroepsonderwijs een serieuze plek te geven. Het ECKD deelt en verwerkt landelijke ontwikkelingen, onderzoek en inzichten rond kritisch denken in relatie tot beroepscontext, burgerschap en bijvoorbeeld 21e-eeuwse vaardigheden. Ook geeft het adviezen aan docenten(teams) over het ontwikkelen van onderwijsmateriaal en verzorgt het professionalisering van docenten. Onze stip op de horizon is dat alle studenten leren kritisch te denken wanneer ze een opleiding volgen. Dit is nodig voor het beroep, om een kritische burger te zijn en voor de ontplooiing van onze student als persoon.

Het Expertisecentrum Kritisch Denken heeft vier functies:

1. Het doen van (praktijk)onderzoek naar kritisch denken in het mbo en effectief docentgedrag.
2. Het professionaliseren van docenten(teams).
3. Het (helpen) ontwikkelen van onderwijsmateriaal en dit beschikbaar stellen.
4. Het organiseren van conferenties, kennisdeling en het oproepen tot en beïnvloeden van het landelijke debat en visie op kritisch denken.

Inhoudsopgave

Voorwoord Johan Spronk	8
Voorwoord Daan van Riet	10
Inleiding	14
1. Kritisch denken: waarom en wat is het?	17
1.1 Waarom kritisch denken?	17
1.2 Wat is kritisch denken?	19
Samenvatting	26
2. Het beroepsonderwijs als vormende praktijk	29
Inleiding	29
2.1 Beroepsonderwijs op basis van huidige normen	29
2.2 Een andere kijk op de drievoudige opdracht: een integratie van beroepsonderwijs, Bildung en burgerschap	31
Samenvatting	34
3. Wat betekent het voor je organisatie als je studenten kritisch wil leren denken?	37
Inleiding	37
3.1 De rol van het management	37
3.2 Transparant beleid voor een kritisch denkende organisatie	39
Samenvatting	41
4. De rol van de docent: cruciaal voor het ontwikkelen van kritisch denken	43
Inleiding	43
4.1 Welk (docent)gedrag kan kritisch denken in de weg staan?	43
4.2 Effectief (docent)gedrag	44
4.3 Dialoog	47
Samenvatting	54

5. Didactiek	57
Inleiding	57
5.1 Uitgangspunten	57
5.2 Five-Step Model	58
5.3 Instructie	60
5.4 Redeneerschema's	63
Samenvatting	65
6. Hoe verder?	67
Over	70
Bronnen	73

Voorwoord Johan Spronk

Het is november 2020 en Joe Biden is net uitgeroepen tot de 46e president van Amerika. Althans, de media maakt uit de grote winsten in de zogenaamde swing states op dat zijn tegenkandidaat hem niet meer kan inhalen. Wat in de aanloop naar de verkiezing begon, gaat nu echt van start. Zittende president Donald Trump mobiliseert zijn advocatenteam en roept om het hardst dat er verkiezingsfraude heeft plaatsgevonden. Traditionele media volgen het circus op de voet, nieuwe media doen er vaak nog een scheepje bovenop. Want op Facebook en Twitter is immers iedereen journalist, columnist of commentator.

Het duizelt mij soms. Feiten, meningen, ideeën, hypothesen, veronderstellingen, leugens... Wat is waar? Wie heeft gelijk? En de presidentsverkiezing in Amerika is maar een voorbeeld van actualiteit en de discussies die daarbij horen. Wat te denken van corona, zwarte piet, maar –soms ook heel dichtbij- de invoering van betaald parkeren bij jou om de hoek. Soms ben ik het moe en leg ik gewoon even mijn telefoon weg. Heel goed, kan ik iedereen aanraden! Maar vaker dwing ik mezelf om me echt te verdiepen. Om verder te speuren en me in te leven in andere meningen, observaties en gevoelens. Andere dan mijn onderbuik mij ingeven.

‘Studenten die kritisch kunnen denken maken doordachtere keuzes en oordelen zorgvuldig. Ze kunnen problemen signaleren, formuleren en abstraheren, en ook meedenken over de oplossing. Ze overzien de gevolgen van hun uitspraken en acties.’ Dit valt te lezen op pagina 17 van dit boekje. En ik zie het ook als onze taak, voor het succes van onze studenten, om hen naast passend onderwijs ook te ontwikkelen tot kritische burgers. Burgers die niet klakkeloos iets aannemen, maar vragen durven te stellen, analyses kunnen maken en zelfstandig tot een oordeel kunnen komen. En steeds na kunnen gaan: hoe verhoudt mijn overtuiging zich tot die van de ander?

Gelukkig is dat niet alleen mijn mening, maar sinds 2016 is het onderwijzen van kritische denkvaardigheden zelfs een wettelijke verplichting. Dat vraagt vooral iets van onze docenten. Studenten worden immers ook gevormd door de manier waarop zij onderwijzen. Het zijn vooral docenten die model staan voor de nieuwsgierigheid, het enthousiasme en het plezier van leren.

Onder meer om onze medewerkers effectief en succesvol te laten zijn in het onderwijzen van kritische denkvaardigheden, is het Expertisecentrum Kritisch Denken opgericht. Dit expertisecentrum is onderdeel van ROC Midden Nederland. Daan van Riet, Laura Martens, Tessa Miedema, Ebony Hodgson en Marc Verhaegh verzorgden deze productie. Zij hopen dat dit boekje bijdraagt aan het begrip van kritisch denken in het mbo, ik vind dat ze in die opzet ruim zijn geslaagd en dank hen voor hun denkkracht en inzet. Ik zie het boekje dan ook als verplichte kost voor iedereen die actief is binnen het mbo. Niet alleen voor docenten, maar ook voor studenten, beleidsmakers, bestuurders en politici.

Johan Spronk

Voorzitter College van Bestuur ROC Midden Nederland

Voorwoord Daan van Riet

Een aantal docenten van vroeger zal ik nooit vergeten. Een ervan is Steven Boersma, die mij les gaf op mijn mbo opleiding. Hij vertelde niet alleen de meest fantastische verhalen, maar reflecteerde met ons op de casuïstiek die hij inbracht over zijn ervaring met moeilijk opvoedbare kinderen. Hij dwong ons om continu boven de situatie te staan en deze écht te begrijpen voordat we oordeelden. Een tweede docent die me als een van de eerste uitdaagde tot kritisch denken was Sela Zorlu aan de Hogeschool Utrecht. Terugdenkend vraag ik me af wat ze gemeen hadden. Dat zijn twee eigenschappen, denk ik. Ten eerste volledig vertrouwen in het denkvermogen van mij als student. Ten tweede: continu aanspraak doen op dit denkvermogen en van mij verlangen dat ik mijn handelen op mijn denken afstem. Ik vond dat niet altijd leuk en zeker niet makkelijk, maar het maakte van mij wel een betere student, professional en een beter mens.

Toen ik zelf een paar jaar later in het mbo begon als docent en expliciet aan de slag ging met kritisch denken, werd me meermaals met droge ogen gezegd dat dit niets voor ‘deze doelgroep’ zou zijn. Of ik mijn tijd niet beter kon besteden? Nee, juist zij verdienen het om autonomie te ontwikkelen en zich kritisch te verhouden tot onze democratie. Ze kunnen het ook en uiteindelijk hebben we daar allemaal plezier van.

Ik hoop dat dit boekje bijdraagt aan het begrip van kritisch denken in het mbo, aan wat het allemaal kan betekenen en welke mogelijkheden het biedt voor studenten en voor de hele samenleving. Ik zie het als een plicht voor iedereen die zich met het mbo bezighoudt om met het thema aan de slag te gaan. Ik hoop dat docenten en onderwijsontwikkelaars op basis van ons werk hun onderwijs in kritisch denken bewuster en gericht kunnen vormgeven en dat beleidsmakers dit faciliteren.

De inhoud van deze publicatie zal niet altijd even eenvoudig toe te passen zijn. Het verwerken van onze suggesties vraagt misschien nog verder denkwerk van je. Dit is geen methode of handboek vol met werkvormen, want ik geloof dat docenten zelf op basis van onderbouwing het beste onderwijsmateriaal ontwikkelen. We zouden onze eigen

visie tegenspreken als dit boekje niet ook enige complexiteit bezit. Onderwijs is namelijk complex, risicovol en een continu proces van denken, proberen en reflecteren. Het vraagt van jou een vertaalslag om de inhoud van deze publicatie bruikbaar te maken voor jouw onderwijscontext.

Onderwijs gaat voor mij over een goed mens zijn en een plek verwerven in de wereld. We hebben als school een fundamentele plek in deze wereld en we vormen deze in hoge mate. We leiden studenten op tot beroepsbeoefenaars, ondernemers (in gedrag) en natuurlijk burgers. We helpen hen zich te vormen als mens. Als we weten dat we dus een fundamentele bijdrage leveren aan hoe we onze democratie vormgeven, doen wij dan daadwerkelijk wat nodig is om onze studenten daartoe uit te rusten? Geven wij hen de ruimte om te rebelleren, zodat ze zichzelf kunnen vormen los van de status quo?

Als we studenten willen opleiden tot kritische denkers die zich verhouden tot de wereld, dan is er werk aan de winkel. Dan is er meer aandacht nodig voor creativiteit, vrijdenken en uitproberen. Meer kunst in de schoolgebouwen, meer poëzie bij het schoolvak Nederlands. Docenten moeten de ruimte krijgen om met hun studenten te onderzoeken waar het leven echt om draait en hoe hun beroep daaraan kan bijdragen. Niet voorbereiden op de samenleving, maar die samenleving samen vormgeven. Door middel van ieders burgerschap en door de uitoefening van beroepen.

Dat gaat steeds beter. Ik ben blij dat we in het mbo de maatschappelijke waarde van beroepen steeds meer (h)erkennen en hiernaar handelen. Niet zomaar de huidige normen en standaarden accepteren, maar hier voortdurend op reflecteren in een snel veranderende maatschappij. Een klein beetje rebellie hier en daar, zodat onze studenten worden opgeleid tot kritisch denkende professionals en burgers. Tegelijkertijd is er nog veel werk te doen en is democratisch burgerschap niet iets dat je kunt afronden. Het is een continu proces, een praxis van samenleven. Ik ben dankbaar en trots dat ik daar door mijn werk bij het Expertisecentrum Kritisch Denken aan mag bijdragen. Het is echt nodig om onze samenleving te helpen weerbaar te worden tegen ontwikkelingen zoals klimaatverandering, groeiend populisme en de groeiende ongelijkheid.

In de complexe wereld van het onderwijs had ik dit nooit alleen kunnen doen. Een aantal mensen wil ik expliciet bedanken die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van het Expertisecentrum en dit boekje. Allereerst Dirk van Woerkom, die me hielp met het opzetten in het eerste jaar. Zonder hem waren we nooit de serieus genomen partner voor het mbo die we nu zijn. Daarnaast verdient het College van Bestuur van ROC Midden Nederland ook een dankwoord, voor de ruimte om met mijn team in alle vrijheid te bewegen en te onderzoeken. Syta de Boer is echt een goede leidinggevende, aan haar heb ik veel groei te danken. Daarbij staan onder andere Juanita de Jong, Henk Schotpoort en Robert Koch altijd voor me klaar als ik advies nodig heb. Dank jullie wel. Het gaat te ver om iedereen persoonlijk te noemen, maar Laurence Guérin, Piet van der Ploeg, Anouk Zuurmond en Pieter Baay wil ik ook genoemd hebben. Ze zijn voorbeelden voor me. Tot slot werk ik met heel veel plezier samen met Laura Martens, Tessa Miedema en Anne Marte Gardenier bij het ECKD, en tot voor kort ook met Marc Verhaegh en Ebony Hodgson. We kunnen samen lachen, hard werken, het oneens zijn en elkaar beter maken. Dat is me veel waard.

Veel leesplezier.

Met dank aan Hans Zijlstra, Catelijne Gerlag en Anouk Zuurmond voor het meelesen bij de totstandkoming van deze publicatie.

**‘Some blame
the management,
some the employees
Everybody knows
it’s the Industrial Disease’**

Dire Straits - 1982

Inleiding

Mats is student verpleegkundige en loopt stage in een ziekenhuis. Tijdens een dienst merkt hij op dat een arts zich niet aan het hygiëneprotocol houdt, ze draagt haar horloge nog. Mats weet dat dit onveilig kan zijn voor de patiënten, maar ook voor de arts zelf. Na de interpretatie van de situatie besluit Mats de arts aan te spreken.

Mats is in deze situatie te beschrijven als een kritisch denker. Hij weet namelijk dat het niet is toegestaan om een horloge te dragen, kan redeneren waarom dit zo is, past dit toe op de contextrijke situatie en handelt hiernaar. Hiervoor is ten eerste domeinkennis nodig over hygiëne in de zorg. Ten tweede zijn denkvaardigheden nodig. De student interpreteert, redeneert, analyseert en evalueert. Hij weegt zijn handelingsmogelijkheden af en kiest ervoor om de arts aan te spreken. Ten derde laat de student een kritische houding zien. Hij is open en constructief, denkt en handelt autonoom. In deze casus is de leeromgeving van de student veilig genoeg, wat de student in staat stelt om zich kritisch tot een ander te verhouden. Naast een veilige leeromgeving, is hier moed voor nodig. Hierbij is het belangrijk om op te merken dat het voor veel professionals niet vanzelfsprekend is om een collega (in een hiërarchisch hogere rol) ergens op aan te spreken.

Sinds 2016 is het voor mbo-instellingen een wettelijke verplichting om kritische denkvaardigheden te onderwijzen, met als doel het vormgeven van de eigen loopbaan en het bevorderen van de participatie in de maatschappij¹. Wij stellen een bredere interpretatie voor. Kritisch denken kan voor meer zorgen dan alleen het vormgeven van een loopbaan en het bevorderen van participatie. Het kan bijdragen aan bewustere morele oordeelsvorming, vergroot de autonomie van studenten, en stelt daarmee een organisatie en samenleving in staat om zich te verbeteren.

De wijze waarop beroepen worden uitgeoefend, heeft in grote mate invloed op de samenleving. Een beroep uitoefenen is niet (meer) louter het uitvoeren van een taak of ambacht. Het gaat om verantwoordelijk zijn voor elkaar en verantwoordelijk zijn met elkaar². Dit vraagt om kritisch denkvermogen, zodat diverse handelingsperspectieven bij situaties kunnen worden overwogen en gehandeld wordt na het afwegen. Studenten moeten leren om de gevolgen van hun keuzes in te schatten. Dat wordt bijvoorbeeld

¹ Examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen WEB

² Ploeg, 2019

in relatie tot duurzaamheid en globalisering alleen maar belangrijker. Lokale keuzes van studenten en docenten hebben een globale invloed.

In deze publicatie geven wij duiding aan het begrip kritisch denken in relatie tot het beroepsonderwijs. Het is niet de bedoeling om kant en klare oplossingen aan te reiken, maar we helpen je op weg. We hopen je aan het denken te zetten en handvatten mee te geven.

1. Kritisch denken: waarom en wat is het?

1.1 Waarom kritisch denken?

Studenten die kritisch kunnen denken maken doordachtere keuzes en oordelen zorgvuldig. Ze kunnen problemen signaleren, formuleren en abstraheren, en ook meedenken over de oplossing. Ze overzien de gevolgen van hun uitspraken en acties. Kritische denkers zijn wendbaar in een snel veranderende wereld, maar ze waaien niet met alle winden mee. Ze vragen zich af welke waarden ze nastreven en welke rol ze in de samenleving (willen) spelen. Een kritisch denker is geduldig. Hij³ leert feiten van meningen te onderscheiden. Een kritisch denker is weerbaar tegen onzin, maar kent ook de zin van respectvol luisteren naar mensen met andere meningen. Het gaat erom dat studenten leren om zorgvuldig en geduldig na te denken en hier hun handelen op aan te passen. Het gaat over het vergroten van handelingsperspectieven, over het oplossen van problemen, het (h)erkennen en creëren van dilemma's en het voeren van een meer diepgaande dialoog. Een kritisch denker staat vrij en verantwoordelijk in de wereld⁴. Dit heeft als gevolg dat een individu zijn eigen leven kan vormgeven zoals hij dat wil, zonder dat een ander dat voor hem bepaalt.

Kritische denkers zijn wendbaar in een snel veranderende wereld, maar ze waaien niet met alle winden mee.

Het doel van beroepsonderwijs is dat de student leert autonoom tot beslissingen te komen. Los van de docent, schooltradities, heersende normen en macht. Hij kan zich op een verantwoordelijke manier tot de maatschappij verhouden, op een manier waar hij achter kan staan en tegelijk rekening houdt met anderen. Voor het kritisch denkend individu betekent autonomie onder andere in staat zijn om deel te nemen aan democratisch burgerschap⁵. Het onderwijs is een belangrijke bron voor onze democratische samenleving, daarom is het een plicht voor een school om studenten kritisch te leren denken. Kritische denkers dragen ook bij aan een samenleving waar dilemma's vanuit verschillende perspectieven worden bekeken, waardoor ze de democratie versterken.

³ Hier kan natuurlijk ook 'zij' gelezen worden.

⁴ In hoofdstuk 2 wordt toegelicht welke verschillende vormen van verantwoordelijkheid in het beroeps-onderwijs te onderscheiden zijn (dit is de basis voor een van onze projecten, Democratisering van kritisch denken): zelfverantwoordelijkheid, medeverantwoordelijk en taakverantwoordelijkheid. Deze zijn niet los van elkaar te zien. Individu zijn betekent altijd in relatie leven tot een ander. Opgeleid worden tot vakvrouw of vakman in het mbo betekent altijd werken in relatie tot je omgeving.

⁵ Ploeg, 2019

Ook zijn kritische denkers van grote meerwaarde voor de organisatie waarin ze werken. Ze doorzien fouten en willen moreel handelen als vakvrouw of vakman. Dit begint bij denken. Weloverwogen keuzes maken in bijvoorbeeld welk materiaal te gebruiken als timmerman. Een kritisch denker zal ook lange termijn gevolgen van keuzes meenemen in deze overweging, zoals wel of geen rekening houden met de duurzame bosbouw bij het kiezen van een product. Wat de keuze ook is, een kritisch denker maakt deze weloverwogen.

Een kritisch denker zal problemen en conflicten met open vizier aangaan. Conflicten in opvattingen, leefstijlen en waarden. Hij kan hier in gelijkwaardigheid kritisch over denken en spreken. Kritisch (leren) denken maakt goede dialogen en constructieve samenwerking mogelijk. Kritische denkers willen situaties verbeteren. Ze leveren geen kritiek om het kritiek leveren.

Door goed onderwijs in kritisch denken, leiden we studenten op die niet zomaar iets geloven. Dat maakt ze weerbaar tegen bijvoorbeeld het groeiende populisme. Studenten die zelf denken en zelf de regie hebben over hun leven. Als burger en als professional. Studenten die weerbaar zijn tegen de macht van grote bedrijven als Google en Facebook. Studenten die begrijpen dat er een machtsongelijkheid is tussen een persoon en een bedrijf, zodat ze daar ook kritisch en zorgvuldig mee om kunnen gaan. Die zelf afwegen welke technologische ontwikkelingen ze omarmen en welke ze afwijzen. Het is namelijk niet de techniek die ons leven zo verandert, maar hoe wij met die techniek omgaan. Hoe wij erover denken en ermee handelen.

Tevens is het voor onze studenten belangrijk om over fundamentele levensvragen te leren denken. Wat voor mens wil ik zijn? Hoe verhoud ik me tot een ander? Hoe wil ik omgaan met de aarde? Wat vind ik van de huidige globalisering en wat zegt dat over mijn mensbeeld? Studenten in het mbo hebben te maken met veel complexe vraagstukken over identiteit, diversiteit en politiek. Laten we studenten opleiden die hier zelf over kunnen denken. Studenten die niet geleefd worden, maar zelf hun leven vormgeven. We schrijven ze niet voor hoe ze moeten leven, maar leren hen handelingsperspectieven te ontdekken. Onderwijs in kritisch denken is geen interactie waarbij de student louter wordt gevoed door de docent, maar het is een ontmoeting tussen mensen. Studenten moeten niet worden getraind en gedisciplineerd, maar worden opgeleid tot autonome en verantwoordelijke individuen.

1.2 Wat is kritisch denken?

Inleiding

Over de definitie van kritisch denken bestaat geen consensus. Er zijn veel verschillende benaderingen mogelijk. In dit hoofdstuk gaan we in op de aspecten die we belangrijk achten en hoe deze met elkaar samenhangen. We hopen tot een werkbare benadering te komen die je voldoende handvatten geeft om er in de praktijk mee te kunnen werken.

Kritisch denken is letterlijk vertaald uit de omvangrijke, vooral Amerikaanse, literatuur over *critical thinking*. Hierdoor lijkt het wat ongelukkig verwoord. ‘Kritisch’ heeft een enigszins negatieve ondertoon, terwijl *denken* makkelijk heel wetenschappelijk kan worden opgevat. Voor een goed begrip van het concept lichten we kort toe hoe we de twee woorden kritisch en denken opvatten. ‘Kritisch’ vatten we niet op als uitsluitend ‘kritiek leveren’, maar geeft uiting aan zorgvuldigheid en een hoge mate van betrokkenheid bij ervaringen. Hiermee wordt bedoeld dat de kritisch denker bewust is van zijn omgeving⁶ en zijn betrokkenheid hierbij⁷. Het denken is niet louter argumentatief, hoewel dat een heel belangrijk onderdeel van het kritisch denken is, en is grotendeels reflectief denken⁸.

De denker is reflectief op zichzelf, maar ook op andere mensen, vraagstukken en organisaties. Hierbij neemt hij in acht dat er vanuit verschillende perspectieven en vanuit diverse waarden gedacht kan worden. Elk uitgangspunt zal andere uitkomsten opleveren. De kritische denker is zich hier bewust van en houdt hier rekening mee. Hij heeft respect voor andere gedachten dan zijn eigen maar waardeert argumentatie boven vasthouden aan ondoordachte overtuigingen. Tevens staat hij open voor andermans inbreng, omdat hij zich realiseert niet alle kennis en/of ervaringen te bezitten om tot definitieve oordelen te kunnen komen.

Het denken wordt als activiteit gezien⁹, iets waar de student zich in kan ontwikkelen en waarbij de student weet dat hij dit alleen leert door het te oefenen, te evalueren en te analyseren. Hij weet ook dat hij hiervoor geconcentreerd¹⁰ en geduldig moet zijn.

⁶ Glaser, 1941

⁷ Lipman, 1988

⁸ McPeck, 1981

⁹ Gelder, 2005; Willingham, 2007

¹⁰ Cottrell, 2011

Kritisch denken wordt door de wetgever gekoppeld aan de burgerschapsdimensies in het mbo¹¹ als:

- a. informatie op waarde weten te schatten en hierbij onderscheid kunnen maken tussen argumenten, beweringen, feiten en aannames,
- b. het kunnen innemen van andermans perspectief en
- c. het kunnen nadenken over hoe eigen opvattingen, beslissingen en handelingen tot stand komen.

Kritisch denken kan veel meer zijn dan wat de wetgever beschrijft. Het kan ook dilemma's aan het licht brengen die meer alledaags van aard zijn. Het leert studenten om ook opvattingen van anderen, organisaties of overheden kritisch te bevragen of om beleidsmatig mee te denken in organisaties. Hierom hanteren wij een bredere definitie.

Waarom herken je een kritische denker?

Kritische denkers maken gebruik van redeneringen, een open houding (ten opzichte van andersdenkenden) en kunnen bepalen wat goede en zwakke argumenten zijn.

Peter Facione heeft met een internationaal gezelschap van deskundigen een onderzoek uitgevoerd, het zogenaamde Delphi Project, met als doel tot een operationele definitie van kritisch denken te komen. Uit dit onderzoek is een overzicht van vaardigheden gekomen, waarin de verschillende onderzoekers zich konden vinden.

De cognitieve vaardigheden waarover een kritisch denker beschikt zijn¹²:

- interpreteren
- analyseren
- gevolgtrekken/concluderen
- evalueren
- uitleggen
- zelfregulatie

¹¹ Examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen WEB

¹² Facione, 1990

Daarnaast zijn ook diverse houdingsaspecten van belang:

- nieuwsgierigheid en goed geïnformeerd willen zijn
- gepast zelfvertrouwen in het eigen vermogen te redeneren
- ruimdenkendheid
- flexibiliteit
- eerlijkheid in het beoordelen van meningen
- begrip van de mening van anderen
- bereidheid om eigen standpunten te heroverwegen en mogelijk te herzien

System 1 en systeem 2

We kunnen onderscheid maken tussen ‘systeem 1-’ en ‘systeem 2-denken’, waarbij we systeem 2 als kritisch interpreteren¹³. Systeem 1-denken is het meer automatische denken, wat iedereen de hele dag doet. Dat is maar goed ook, want het kost minder energie

en we kunnen veel interpreteren op basis van ervaring. We herkennen dat een verkeerslicht rood is en dat dit betekent dat we moeten stoppen, hebben we ons helemaal eigen gemaakt. Het kost ons niet veel energie en denkkraft. Als het verkeerslicht echter niet werkt en er staan meerdere verkeersregelaars ter vervanging, dan wordt ons systeem 2 aangesproken. Dit wil zeggen dat we moeten opletten, want de situatie is niet zoals we gewend zijn. Er wordt een ander interpretatievermogen gevraagd, namelijk dat we de tekens van de verkeersregelaars moeten snappen. Systeem 2 is iets dat iedereen in zich heeft, maar niet vanzelfsprekend gebruikt. Het vraagt domeinkennis en bewustzijn om dit te doen. Dit bewustzijn kan komen door zelfreflectie – door je bijvoorbeeld te realiseren dat je zorgvuldig moet oordelen – of door ‘dwang’ van je omgeving, denk hierbij aan een de situatie waar je in terecht komt met de verkeersregelaars. Dit kan ook goed een complexe taak in de klas zijn of een vraag van een student waar je even niet op had gerekend.

Kahneman vertaalt dit naar snel en langzaam denken. Hij stelt dat het verleidelijk is om andermans denken en oordelen weg te zetten als fout, terwijl ieder individu zelf waarschijnlijk op dagelijkse basis talloze denkfouten maakt. Ook de experts in kritisch denken maken zich hier schuldig aan, tot de professors aan toe.

¹³ Kahneman, 2011

Een klein denkexperiment: is Jabrane een student verpleegkunde of juridisch medewerker?

Een student wordt door een docent als volgt beschreven: ‘Jabrane is heel zorgzaam en biedt altijd een luisterend oor, kan zich goed inleven in de ander en laat zien hart te hebben voor de cliënt. Hij is vriendelijk, een tikkie eigenwijs en kan de protocollen omzeilen wanneer dat nodig is. Soms moet hij hier op gewezen worden, omdat hij dan vergeet te overleggen met collega’s.’

Systeem 1 zal waarschijnlijk geneigd zijn om te interpreteren dat hij een verpleegkundige in opleiding is, want de eigenschappen ‘zorgzaam’ en ‘luisterend’ oor zijn stereotyperend voor dat beroep. Ook is het in de inleiding al over een verpleegkunde student gegaan, die als een ‘hij’ is gepresenteerd. Systeem 1 is gevoelig voor stereotypering en ‘bekende’ verhalen, maar het houdt geen rekening met bijvoorbeeld statistiek. Het is logischer dat Jabrane een juridisch medewerker is, want daar zijn meer mannen werkzaam. Door systeem 2 bewust te gebruiken kunnen we zorgvuldige oordelen vellen.

foto 1

foto 2

Foto: Philip Davali / Ólafur Steinar Rye Gestsson / Ritzau Scandix

Systeem 1 is ook gevoelig voor *framing*. Dat wil zeggen: de manier waarop iets aan je wordt gepresenteerd. Systeem 1 kan dit niet bevragen. Zie bijvoorbeeld foto 1 en 2.

Deze foto's zijn gemaakt tijdens de coronacrisis in Kopenhagen, waarbij de regel is dat er anderhalve meter afstand wordt gehouden. In dit geval lijkt dat niet zo te zijn, zo wordt het althans door foto 1 gepresenteerd. Systeem 1 is niet in staat om 'verder te kijken' dan de afbeelding en baseert dus de conclusie op hetgeen wordt waargenomen. Als je echter verstand hebt van fotograferen of het principe van *framing*, dan spreek je systeem 2 aan en vraag je je af uit welke hoek de foto is genomen. Ook kan je je afvragen of de foto daadwerkelijk genomen is tijdens de coronacrisis.

Een tweede fenomeen is de *confirmation bias*, dat wil zeggen dat iemand beelden, argumenten of beweringen eerder gelooft wanneer het aansluit bij zijn eigen of algemeen geldende overtuigingen of voorkeuren. Dus wanneer iemand vindt dat mensen heel slecht afstand houden, dan is men eerder geneigd deze foto voor 'waarheid' aan te nemen omdat het aansluit bij zijn overtuigingen. Degene die de foto toont, bijvoorbeeld media of burgers op sociale media hebben een bepaalde macht om hierin keuzes te maken. Dit wordt ook wel *epistemic power*¹⁴ genoemd, iets dat ook voor docenten geldt. Dat wil zeggen dat politici, nieuwsbrengrers, docenten en burgers (op sociale media) de macht hebben om sommige feiten weg te laten of juist wel te benoemen. Een individu heeft in bepaalde rollen in sterke mate invloed op wat iemand gelooft. Dat geldt ook voor foto 1. Systeem 1 zal deze macht niet herkennen, maar de gepresenteerde beelden voor waar aannemen.

Systeem 2 denken is dus kritisch en zorgvuldig. Het is te trainen. Het vraagt geduld, want denken met systeem 2 is soms tijdrovend en ingewikkeld. Het vraagt reflectie en samenwerking, want het denken met systeem 2 heeft een ander vaak nodig om op denkfouten te wijzen. Je hebt het in eerste instantie niet zelf door, dus studenten zullen op jou moeten kunnen bouwen om hen hierop te wijzen. Het vraagt kennis over *biases* en denkfouten. Als docent zul je situaties aan je studenten moeten voorleggen waarin hun systeem 2 denken wordt aangesproken. Hierover in hoofdstuk 4 meer.

¹⁴ Archer et al., 2020

Domeinkennis

Iemand die kritisch denkt en handelt, weet waar hij het over heeft. Dat wil zeggen: als een student kritisch denkt over een vraagstuk in bijvoorbeeld de politiek, zal hij zich eerst in het domein van politiek moeten verdiepen. Stel dat een student die stageloopt in de kinderopvang de opdracht krijgt om een project op te zetten om aan duurzaamheid te werken. Dan zal hij iets moeten weten over de kinderopvang, over duurzaamheid en hoe je een project opzet en uitvoert.

Het is verstandig om met relatief eenvoudige vraagstukken te beginnen, zodat het leren denken centraal staat en expliciet wordt gemaakt. Denk hierbij aan beroepsgerelateerde vraagstukken, bijvoorbeeld welk hout je als timmerman het beste kunt voor het maken van een deur. Het heeft voldoende gelaagdheid om van waarde te zijn en er valt flink kritisch over te denken. Bijvoorbeeld over de duurzaamheid van het hout, de productie van het hout, de sterkte van het hout, welk doel dient de deur, de brandveiligheid, etc. Op deze manier wordt de benodigde domeinkennis in acht genomen. Zonder domeinkennis kan de student geen weloverwogen keuzes maken. Domeinkennis is voorwaardelijk om ergens kritisch over te denken.

Meningen

We verzorgen beroepsonderwijs in een tijd waarin alle meningen er mogen zijn. Zowel van studenten als collega's wordt verwacht dat ze meedenken en inspraak hebben op een grote diversiteit van thematiek. Studentparticipatie staat volop in de schijnwerpers en het is bijna een plicht om je mening te geven. Echter, onderbouwd en goed geïnformeerd je mening geven is moeilijk. Een mening is niet per definitie een zorgvuldige mening. Iets vaak zeggen maakt het niet waar. Meningen vormen we door te denken, of vaak door ervaringen en overtuigingen. Een mening is niet per se kritisch. Samen kritisch denken is niet hetzelfde als meningen verzamelen en uitwisselen, het vraagt redeneervaardigheden, (zelf)vertrouwen, moed, geduld en autonomie.

De tijdelijkheid van een oordeel

De kritisch denker realiseert zich de tijdelijkheid van zijn waarheid. Dit noemen wij de tijdelijkheid van een oordeel. Het kan zomaar zijn dat hij morgen opstaat en het helemaal oneens is met wat hij gisteren zei. Wellicht omdat de context verandert, of er ineens nieuwe kennis ten tonele is verschenen. We leren elke dag. Dit betekent dat onze oordelen kunnen veranderen. Een kritisch denker is niet overtuigd van zijn eigen gelijk en is niet bang om toe te geven ooit fout te hebben gezeten. Een kritisch denker zal iemand anders ook nooit afrekenen met als argument 'dat heb je ooit gezegd'.

Morele lading

Het uitgangspunt is dat kritische denkers een bepaalde wil hebben om goed van slecht te onderscheiden en om te onderzoeken wat waar is en wat niet. Siegel omschrijft dit als de morele dimensie van kritisch denken¹⁵. Het gevolg hiervan is dat het onderwijs in kritisch denken een morele lading krijgt. Een kritisch denker wil goed denken en goed handelen.

Ook het begrip kritisch denken zelf is moreel geladen, want we zien kritisch denken als goed denken. We waarderen een kritische collega en student ten opzichte van een niet kritische. Dit is niet een vanzelfsprekend uitgangspunt, want kritische denkers kunnen best vervelend zijn. Ze kunnen bijvoorbeeld vertragen, stellen veel vragen en willen rekening houden met gevolgen voor meerdere betrokkenen, omdat ze vraagstukken vanuit verschillende perspectieven bekijken. Aan de andere kant kan het dus heel fijn zijn om een volgzame en niet kritisch denkende, korte termijn gerichte mens om je heen te hebben, als deze het eens is met jouw wereldopvattingen of mensbeeld.

Werkdefinitie

Leren kritisch te denken is de ontwikkeling van verantwoordelijk denken: je leert om verantwoordelijkheid te nemen voor het eigen denken. Het is cruciaal in burgerschapsvorming, Bildung en om een goed beroepsbeoefenaar te kunnen zijn. Het leven is een continu proces van nadenken, onderzoeken, afwegen en beslissingen nemen. Soms eenvoudig en vanzelfsprekend wanneer we onze kleren kiezen, maar soms is ook dat complex wanneer we denken aan duurzame kleding, afgestemd op doelgroep en cultuur. Kritisch denken verbreekt de schijn van zekerheid van handelen die gebaseerd is op intuïtie en vooringenomen overtuigingen of conclusies die soms klakkeloos worden aangenomen. Vragen stellen, onderzoeken, afwegen is nodig voor een waardevol leven waarbij je rekening houdt met jezelf, de ander en de wereld. Bovendien voorkomt en verhelpt kritisch denken ondiepe en ongenueanceerde kennis en ook slordig en oppervlakkig redeneren. Dit laatste is ook nodig in een beroep. In dat van je student, maar ook in jouw eigen beroep.¹⁶

¹⁵ Siegel, 2016

¹⁶ Ploeg, 2020

Samenvatting

Een kritisch denker is in staat zijn eigen leven vorm te geven. Hij denkt en handelt autonoom. Daarnaast is een kritisch denker waardevol voor een organisatie, want hij zal helpen om problemen te signaleren en deze op te lossen. Hierbij kijkt hij vanuit verschillende perspectieven en houdt hij rekening met de lange termijn gevolgen. Een kritisch denker draagt tevens constructief bij aan de democratie, hij zal rekening houden met zijn omgeving en is erbij betrokken. De kritisch denker is gericht op ontwikkeling, verbetering en moreel het beste willen doen.

Een kritisch denker kenmerkt zich door een constructieve, open en geduldige houding. Hij kan argumenteren en staat open voor het verbeteren van eigen argumentatie. Hij wil goed en fout onderscheiden, wil problemen aanpakken en gaat hier met open vizier in. De kritisch denker kan onafhankelijk en autonoom zijn leven vormgeven, op basis van afgewogen waarden en normen. Hij is in staat om deze bij te stellen. De kritisch denker is niet achterdochtig, maar zorgvuldig en transparant. Hij is betrokken bij zijn omgeving en gaat uit van de tijdelijkheid van zijn oordeel. De kritische denker heeft kennis van (eigen) denken en kan fouten (h)erkennen. Tot slot denkt en handelt een kritisch denker op basis van domeinkennis.

Het denken heeft onvermijdelijk een ondermijnend effect op alle vastgestelde criteria, waarden, maatstaven voor goed en kwaad. Op die gewoonten en gedragsregels die we behandelen. Deze bevroren gedachten komen je zo goed van pas dat je ze in je slaap kunt gebruiken; maar als de wind van het denken je uit je slaap heeft gewekt en je volledig wakker en levend heeft gemaakt, dan zal je zien dat je niets anders in je hand hebt dan verwondering, en het meeste dat we kunnen doen is gedachten met elkaar delen. Verder is denken resultaatloos.

Afgeleid van Hannah Arendt – Verantwoordelijkheid en oordeel, over het gevaar van denken voor de gevestigde orde en het belang van denken voor moreel¹⁷ handelen.

¹⁷ Arendt, 2004

2. Het beroepsonderwijs als vormende praktijk

Inleiding

In het mbo hebben we de opdracht jongeren en volwassenen op te leiden voor:¹⁸

- een beroep
- een mogelijke vervolgopleiding
- goed burgerschap

Het mbo bereidt hiermee studenten voor op hun toekomst in de maatschappij op een breed te interpreteren manier. De drievoudige kwalificatie wordt vaak als drie losstaande opdrachten gezien en ook in het onderwijs zo vormgegeven. Studenten krijgen aparte lessen burgerschap, loopbaanbegeleiding en beroepsvoorbereidende vakken. Het impliceert dat het beroepsonderwijs een voorbereiding is op het (werkende) leven. In dit hoofdstuk geven we onze kritiek op de huidige opvatting van het beroepsonderwijs en werken we een alternatieve benadering uit, omdat het beroepsonderwijs een onderdeel is van het leven. Het moet studenten de kans geven om zichzelf in hun beroep in samenhang met hun burgerschap te vormen. Dit zien wij als Bildung, en is bevorderlijk voor een leven lang leren.

Bildung begrijpen we als de ontwikkeling tot een onafhankelijk individu, dat autonoom keuzes kan maken en zich niet laat leiden door normen van anderen.

2.1 Beroepsonderwijs op basis van huidige normen

Het Nederlandse beroepsonderwijs heeft momenteel een sterk voorschrijvend karakter, zowel in burgerschapsvorming als in het leren van een beroep. Dit wil zeggen dat studenten zich aan moeten passen aan de geldende gedragsnormen in een school. Ze moeten participeren naar de huidige standaarden. Ze moeten meedoen. Het beleid rondom burgerschapsonderwijs en het leren van een beroep kan daardoor beperkend werken op de autonomie van studenten¹⁹. Dit komt doordat de wetgeving sturing geeft aan de inhoud van burgerschapsonderwijs in de vier dimensies²⁰.

¹⁸ MBO Raad, 2019

¹⁹ Zuurmond et al., 2020

²⁰ Guérin, 2019

Dit geldt ook voor het beroepsvormende aspect van het onderwijs; studenten leren vaak huidige standaarden en normen van een beroep en moeten zich daar wettelijk gezien naar schikken²¹.

In de wettekst over burgerschap opgenomen:

‘Voor het adequaat functioneren op de arbeidsmarkt en binnen een bedrijf is nodig dat een deelnemer zich algemeen aanvaarde regels en standaard (bedrijfs)procedures eigen maakt en zich daaraan houdt’.

Beleidsstukken over kritisch denken in het beroepsonderwijs vertonen een dergelijke nadruk op ‘erbij horen’ en aanpassen aan bestaande (professionele) normen en waarden. In het Examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen is immers ook te lezen: ‘Het kwalificatie-onderdeel loopbaan en burgerschap bereidt deelnemers voor op het vormgeven van hun eigen loopbaan en op participatie in de maatschappij. In dat kader is het van belang dat deelnemers kritische denkvaardigheden ontwikkelen’. Dit impliceert dat in het beroepsonderwijsbeleid kritisch denken dus een cruciaal doel is, maar het staat uitdrukkelijk in dienst van beroepsmatige en maatschappelijke efficiency. Het gaat er, met andere woorden, om dat de student voor zijn eigen werk zorgt (employability en ondernemerschap) en dat de student leert om verantwoordelijkheid te voelen en te dragen voor zijn eigen stijl van leven en samenleven: optimaal functioneren, jezelf en anderen tot nut en zeker niet tot last zijn, zorgdragen voor eigen welzijn en welvaren, risicogedrag mijden, je schikken naar bestaande procedures en structuren, enzovoort. Deze formulering lijkt uit te sluiten dat studenten leren kritisch na te gaan of de regels en procedures wel rechtvaardig zijn, niet beperkend zijn en of er niet andere, betere regels en procedures mogelijk zijn. Studenten moeten kennelijk leren volgzzaam te zijn.

Het gevaar van deze sterk socialiserende tendens is dat de autonomie van de student belemmerd wordt op het mbo. Autonomie is in deze het vermogen om te handelen in overeenstemming met eigen waarden en waarheden. Autonomie bevorderen als pedagogische taak van het onderwijs betekent studenten toerusten met genoeg kennis en vaardigheden, ze de ruimte geven om zelf actief mee te denken, hun eigen afwegingen te maken en te beoordelen wat wel te doen of niet, wat wel te geloven of niet. Juist het verbinden van burgerschap aan Bildung en kritisch denken bevordert in deze autonomie. Het beroepsonderwijs is een vormende praktijk waar je jezelf

²¹ Zuurmond et al., 2020

ook als burger ontwikkelt. Je komt er in aanraking met verschillende perspectieven op uiteenlopende vraagstukken. We dienen studenten uit te rusten met actuele beroepsvaardigheden en -kennis, maar moeten hen ook leren om het beroep te verbeteren. Zichzelf kritisch te verhouden tot zichzelf als professional en burger, maar ook naar zijn omgeving. Die omgeving bestaat uit mensen, de samenleving, bedrijven, de school en docenten, maar ook uit normen en waarden.

Het beroepsonderwijs zou echter meer moeten bieden dan het leren van huidige normen en opvattingen, studenten moeten leren hierover kritisch te denken. We willen studenten in staat stellen om het beroep te verbeteren en de verbanden tussen beroep en burgerschap te zien. Het onderwijs kan de studenten laten inzien dat ze zelf invloed hebben op de algemeen aanvaarde regels en procedures, zowel in het beroep als daarbuiten.

We stellen voor dat we van beroepsvoorbereiding naar beroepsbildung toe bewegen. In dit laatste is explicieter aandacht voor het ontwikkelen van het beroep en studenten kunnen door hierover kritisch te denken beroepstandaarden en normen verbeteren. Studenten leren hierdoor te innoveren op basis van eigen waarden, zonder dat ze zich per definitie moeten voegen naar huidige standaarden om een beroepsopleiding te kunnen afronden. Het beroepsonderwijs geeft op deze manier goed uiting aan haar vormende karakter, en vormt zo ook (mede) de samenleving.

2.2 Een andere kijk op de drievoudige opdracht: een integratie van beroepsonderwijs, Bildung en burgerschap

Deze paragraaf is bedoeld om dieper in te gaan op de relatie tussen beroepsonderwijs, voorbereiding op een vervolgopleiding en burgerschapsonderwijs. We stellen een alternatief voor waarbij we de beroepsvoorbereiding en burgerschap overnemen, maar het voorbereiden op een vervolgopleiding interpreteren we breder als Bildung: persoonlijke vorming.

De drievoudige opdracht van het onderwijs is oorspronkelijk gebaseerd op twee uitgangspunten²², namelijk dat arbeid vormend is en dat flexibiliteit te verwerven is door o.a. kritisch denken. De eerste is ontwikkeld door onderwijsfilosofen in de negentiende eeuw, de tweede vindt zijn grondslag in de maatschappelijke ontwikkelingen aan het eind van de twintigste eeuw. We lichten ze hieronder toe.

²² Zuurmond et al., 2020

Arbeid is vormend

De negentiende-eeuwse onderwijsfilosofen John Dewey, Georg Kerschensteiner en Eduard Spranger tonen aan dat beroepsonderwijs en Bildung elkaar niet uitsluiten, omdat beroepsonderwijs ook 'bildend' kan zijn. Deze drie denkers zagen ook een intrinsieke samenhang tussen arbeid en Bildung en tussen Bildung en burgerschapsvorming. Zij wezen erop dat werk vormend is: arbeid, het uitoefenen van een beroep, is op zichzelf vormend voor een persoon. Door arbeid te verrichten word je onderdeel van een proces, ontwikkel je je en verhoud je je tot je omgeving. Bildung in beroepsonderwijs is dus onlosmakelijk verbonden met beroepsvoorbereiding en geen op zichzelf staand 'vak', of onderdeel van algemeen vormende vakken zoals loopbaanbegeleiding, burgerschap of kunst. Bildung maakt niet alleen kritischer en mondiger, maar ook maatschappijkritischer en politiek betrokken. Beroepsbildung bereidt de student zodanig voor op beroepstaken dat hij er niet door geleeft zal worden, maar er juist vrij en kritisch tegenover kan staan. Zodat hij de relatie tussen beroepsuitoefening en de maatschappelijke en culturele context begrijpt. Bildung is dus per definitie ook burgerschapsvorming door de maatschappelijke betrokkenheid van een beroep of branche. Denk aan maatschappelijk ondernemen of duurzaam beleid voeren in de autobranche.

Flexibiliteit verwerven door o.a. kritisch denken

Aan het eind van de twintigste eeuw zorgen maatschappelijke ontwikkelingen ervoor dat het in steeds meer beroepen belangrijker wordt om flexibel, initiatiefrijk en creatief te zijn, open te staan voor verandering en effectief te kunnen omgaan met onzekere factoren. Dat vraagt van het beroepsonderwijs meer en meer aandacht voor algemene vaardigheden zoals kritisch denken, onderzoeken, problemen oplossen en zelfreflectie. Dit zorgde voor een opleving aan aandacht voor Bildung, maar nog altijd binnen de kaders en verwachtingen van huidige maatschappelijke opvattingen en beroepsnormen. Vorming náár de samenleving – bijvoorbeeld dat het veel gehoorde doel van onderwijs is om jongeren voor te bereiden op de samenleving – is geen Bildung. Echte Bildung zorgt ervoor dat studenten de samenleving vormgeven, door kritisch te zijn en te streven naar een betere samenleving of verbetering van het beroep. Niet het aanpassen aan de samenleving of een beroep staat centraal. We moeten in die zin het begrip Bildung zorgvuldig gebruiken, want als het eenvoudigweg wordt opgevat als bijvoorbeeld kunstzinnige vorming dan verliest het de waarde van kritisch en autonoom zijn.

We leven en leiden op in een democratie. Juist daar doen zich vraagstukken voor die een beroep doen op verantwoordelijk denken, eigen normen en waarden, en de verhouding tot een brede maatschappelijk-politieke dimensie. In een democratie wordt participatie gevraagd, is men in staat tot discussie en komen tot consensus. Er is ruimte voor *het oneens zijn*. Onderwijs is dan ook niet bedoeld om het aan het einde van een opleiding allemaal met elkaar eens te zijn. Het is een continue dialoog, waarbij meningen mogen veranderen en je van elkaars opvattingen leert. Kritisch denken dus. Veelal wordt onderwijs begrepen als voorbereiding op democratisch burgerschap, er moet een bepaald soort mens gevormd worden en onderwijs krijgt daardoor een moreel karakter. Dit laatste is waar en onoverkomelijk, maar het uitgangspunt is niet goed. Onderwijs en democratie wordt als opvolgend gezien: eerst onderwijs, daarna democratisch burgerschap. *Zodra alle burgers adequaat onderwezen worden, zal democratie eenvoudigweg volgen*²³. Dit is onjuist en zorgt ervoor dat in het onderwijs burgers worden voorgedormd tot de 'perfect functionerende democratische burgers'. Biesta stelt terecht dat democratie en onderwijs als nauw verbonden moeten worden begrepen, ze zijn tegelijkertijd aanwezig²⁴. Wij zijn de democratie. Jij, de student, wij allemaal. We bereiden niet voor op burgerschap. Het is er altijd geweest in het leven van je studenten.

Voorbeeld

Studenten in de ICT kunnen bijvoorbeeld kritisch zijn op de maatschappelijke digitalisering en de huidige morele opvattingen van hun beroep. Het is belangrijk om ze te leren hoe hun burgerschapsopvattingen zich verhouden tot hun taakverantwoordelijkheid in het beroep, namelijk het goed uitvoeren van de taak die bij het beroep hoort. Als we dit met hen bespreken kan het resultaat zijn dat ze anders naar hun beroep gaan kijken. Een ICT student is zich wellicht niet bewust van de duurzaamheidsvraagstukken die spelen in zijn beroep, zoals de milieuvervuiling door opslag van data of ontbossing door het delven van kobalt voor de accu's in laptops. Ook is er kinderarbeid en zijn de werkomstandigheden slecht, wat het ook maatschappelijk en politiek maakt. Studenten kunnen de verhouding tussen hun persoonlijke waarden en de taakverantwoordelijkheid van het beroep onderzoeken en hun waarden tot uiting laten komen in hun beroep op een autonome manier. Het is belangrijk studenten autonomie te leren in hun meningsvorming door samen kritisch te denken en hen tot beroepsbildung te laten komen. In de praktijk kan dit betekenen dat studenten hun

²³ Biesta, 2014

²⁴ Biesta, 2014

verantwoordelijkheid als ICT'er anders opvatten dan de docenten. Beroepsbildung is een continu gezamenlijk proces dat ook voor docenten interessant is. Ook zij kunnen leren van de gelijkwaardige en kritische uitwisseling tussen docent en student.

Samenvatting

Studenten die nu in het mbo een opleiding volgen worden beperkt in hun autonomie. Ze worden opgeleid volgens de huidige normen en gedragsregels. Ze moeten deze kennen en hiernaar handelen. We stellen een andere opvatting van beroepsonderwijs voor, namelijk beroepsbildung. Hierdoor worden studenten in staat gesteld om de huidige normen en gedragsregels te bevragen en deze te verbeteren. Het stelt studenten in staat om zelf hun opvattingen over een beroep te vormen, in plaats van geleefd te worden door die van anderen. Hun burgerschap en beroepsopvatting komt samen door kritisch te denken. Beroepsbildung bereidt de student zodanig voor op beroepstaken dat hij er niet door geleefd zal worden, maar er juist vrij en kritisch tegenover kan staan. Democratisch burgerschaps- en beroepsonderwijs volgt.

3. Wat betekent het voor je organisatie als je studenten kritisch wil leren denken?

Inleiding

Als we onszelf de opdracht geven om autonome studenten op te leiden, dan is er een verandering nodig in het huidige onderwijsdenken. Minder taken afvinken, meer dialoog en stimuleren van autonomie. Niet alleen het denken moet anders, ook het handelen. Ook onderling als collega's en het beleid dat gevoerd wordt. In dit hoofdstuk geven we aan wat het betekent voor een school als geheel. Wil je dat docenten hun studenten kritisch leren denken, dan moet de hele school erachter staan. De wijze waarop het schoolpersoneel met elkaar samenwerkt, werkt als voorbeeld voor studenten en de samenleving. Een heldere visie is nodig op welke doelen je wilt nastreven, zowel als het gaat om beroepsonderwijs als wat betreft persoonlijke vorming en de beroepsvoorbereiding in relatie tot burgerschap. In zekere zin moet de hele school dit ademen, als onderdeel van de identiteit. Een paar docenten die studenten aanzetten tot kritisch denken is niet voldoende, het is een gezamenlijke opdracht. De school moet *kleur bekennen*. Docenten moeten gefaciliteerd worden in tijd en samenwerken om onderwijs te ontwikkelen en te evalueren. Er moet een vrijheid zijn om kritisch te kunnen zijn, op jezelf, op elkaar en de organisatie. Niet kritiek leveren, maar zorgvuldig zijn. Moreel zijn. Een kritische, zorgvuldige samenleving nastreven door zelf op die manier te handelen. Om samen te verbeteren, aan eigen *beroepsbildung* te doen. De vraag die we onszelf moeten stellen is of al het personeel voldoende in staat is om de belofte waar te maken: studenten opleiden tot kritische professionals en burgers. Wat moet er in jouw lessen gebeuren, in jullie manier van samenwerken en het beleid van jouw school, om dit te verwezenlijken?

3.1 De rol van het management

Een cultuur als beleid

Kritisch leren denken gebeurt door te oefenen en hierop te reflecteren. Op veel plekken in het curriculum, niet bij één vak²⁵. Kritisch denken is niet iets 'van' de docent burgerschap, maar van iedereen in een school. Dat betekent dat iedere docent, zowel van algemeen vormende vakken als van de beroepsspecifieke vakken, kritisch denken integreert in zijn onderwijs. Ook conciërges, de schoolleiding en ander onderwijsondersteunend personeel spelen een belangrijke rol. Er moet ruimte zijn in de

²⁵ Abrami, 2015

schoolcultuur om te experimenteren met denken, elkaar tegen te mogen spreken en later op uitspraken terug te komen. Een schoolcultuur dat als voorbeeld voor docenten en studenten dient. De school als oefenplaats, waar het veilig is om verschillende denkwijzen uit te proberen en samen te onderzoeken wat het betekent om kritisch te denken.

In de ideale situatie zorgen onderwijsteams ervoor dat leren kritisch te denken verweven is in het hele curriculum²⁶. Zo kunnen studenten in contextrijke lessituaties oefenen in alle vakgebieden. Het schoolbestuur schept in het hele beleid de voorwaarden, om het personeel in staat te stellen het goede voorbeeld te geven en te kunnen oefenen met studenten. Het is dus niet alleen de verantwoordelijkheid van docenten en andere medewerkers die met studenten in aanraking komen, beleidsmakers en het management spelen hierin een cruciale rol.

Voorbeeldfunctie van het management

Als je binnen het beroepsonderwijs wil dat studenten zich ontplooiën tot kritische burgers en professionals, dan zal dat ook het uitgangspunt moeten zijn in het beleid en de manier van leidinggeven. Om een cultuur van kritisch denken te creëren is bepaald leiderschap nodig. Eerder hebben we geconstateerd dat onderwijs een morele aangelegenheid is. Dit komt doordat we in het onderwijs bepaald gedrag stimuleren, willen ontwikkelen en ander gedrag afkeuren. Het leiderschap moet hierop afgestemd zijn: moreel leiderschap dus²⁷. Het bestaan van een onderwijsmanager of –directeur staat bol van het nemen van morele beslissingen die van invloed zijn op werknemers, studenten en overige betrokkenen. Om het goede voorbeeld te zijn voor collega's en studenten en de gewenste cultuur te creëren geven we een aantal handvatten voor moreel leiderschap:

- Je handelen is gericht op overeenstemming, niet op het eigenbelang. Je argumentatie is waarachtig. Je zet je communicatie en denkvermogen zorgvuldig in.
- Je realiseert je dat je je eigen leefwereld meebrengt naar je werk en dat dit niet van invloed mag zijn op de mogelijkheid van kritisch denken bij de ander.
- Als leider spreek je een collectieve verantwoordelijkheid aan, je realiseert je dat je zelf ook tot dit collectief behoort.
- Je realiseert je dat je alleen goede besluiten kan nemen met de benodigde domeinkennis. Vaak is het nodig om hierover in dialoog met anderen te gaan om je kennis te toetsen of uit te breiden. Je bent bescheiden en eerlijk over je eigen kennis.

²⁶ Abrami, 2015

²⁷ Riet, 2020a

- In de dialoog dat je voert over de besluiten die je neemt, sluit je niemand uit. De besluiten baseer je op argumentatie. Macht, bureaucratie en belangen spelen geen rol.
- Je toont moed om eerder gemaakte afspraken ter discussie te stellen. Je laat je niet leiden en leidt niet door bureaucratie, maar door waarachtige argumentatie in samenwerking met hun omgeving.

3.2 Transparant beleid voor een kritisch denkende organisatie

Onderwijs is van oudsher een plek die niet wordt gedomineerd door overheid of politiek, of dat althans niet zou moeten zijn²⁸. Oorspronkelijk is de functie van onderwijs het uitdagen en voeden van de samenleving, met nieuwe kennis, denkwijzen en handwijzen (binnen beroepen). Vanuit dit perspectief zal de onderwijsorganisatie zich moedig en kritisch moeten opstellen. Een school kan zonder dat we dat doorhebben of willen een beleidsmachine of bureaucratische organisatie worden, wanneer ze zichzelf niet weerbaar maakt. Hoe doe je dat met elkaar?

Gebruik het kritische denkvermogen binnen een organisatie. Er zijn veel verschillende invalshoeken te benutten. Waardeer experimenten, breng mensen met verschillende perspectieven samen. Zorg dat de basis van je organisatie op orde is: veiligheid voor medewerkers, waarden van diversiteit, roosters, et cetera. Heb verder geduld en wees spaarzaam met grote innovaties, zodat de mensen in je organisatie de ruimte ervaren om te onderzoeken, nieuwsgierig te zijn en zelf op een kritische manier te reflecteren op hun eigen handelen. Wees weerbaar tegen opvattingen van buiten of ‘noodzakelijke’ interventies gevoed door overheid of het bedrijfsleven.

Waardeer experimenten, breng mensen met verschillende perspectieven samen.

Heb het lef om de samenleving te voeden, loop niet blind achter innovaties aan. Constateer of creëer in gezamenlijkheid problemen, bijvoorbeeld met een gemeente of werkgevers van studenten. Dit kan gaan over duurzaamheidsvraagstukken, sociaalmaatschappelijke vraagstukken of anderzijds. Leer sámen met studenten en verschillende collega's. Denk groot, maar handel klein. Organiseer met elkaar concrete en herkenbare interventies die bijdragen aan een kritische samenleving.

²⁸ Humboldt, 1793

Licht je keuzes toe. Medewerkers moeten keuzes begrijpen om zelf tot oordeelvorming te kunnen komen over de gemaakte keuzes van beleidsmakers. Je hoeft het niet eens te zijn met beleid om ergens te werken, het begrijpen en samen zoeken naar handelingsperspectieven is veel belangrijker. Het communiceren over beleidsmatige keuzes moet diverse perspectieven op besluitvorming belichten, zodat het implementatieproces niet alleen gaat over overtuigen maar ook over informeren. Dit creëert een meer open cultuur, waardoor ook kritisch denken wordt gestimuleerd. Medewerkers en studenten ervaren hoe besluiten en oordelen gevormd worden en kunnen er zo makkelijker op reflecteren.

Durf te benoemen wat de nadelen zijn van een besluit, maar waarom je er toch voor kiest. Wees open en transparant. We vragen dit elke dag aan studenten, laat de school en haar medewerkers het goede voorbeeld geven. Daar leert iedereen van. Heb als organisatie het lef om in openheid te communiceren. Ook over wat niet goed gaat. Wees moedig, wees een voorbeeld. Hoe willen we dat de samenleving er over, bij wijze van spreken, tien jaar uitziet? Handel daarnaar. Erken ook dat het niet altijd goed is wat een school doet, dat (denk)fouten maken menselijk is en reflectie erop bij ontwikkelen hoort.

En tot slot, hoe simpel het misschien mag klinken, doe wat je zegt. Wil je een inclusieve school zijn, wees een inclusieve school. Wil je democratie in een school nastreven, handel als een democratie. Omarm je studentparticipatie, zet het dan niet in als PR of degradeer een studentenraad niet als een groep studenten die je plichtsgetrouw moet informeren en consulteren. Doe daadwerkelijk aan studentparticipatie. Wil je echt dat je studenten kritisch leren denken? Laat dan toe dat ze tijdens de schooltijd kritisch zijn, moedig het aan en breng jezelf, collega's en studenten in situaties waarin kritisch gedacht mag worden. Het ontwikkelen van kritische denkvaardigheden moet niet alleen gebeuren in de burgerschapslessen, maar juist ook in de context van beroepsontwikkeling en de hele cultuur van de school.

Adviezen voor het management/directie:

- *Communiceer open en transparant over keuzes en afwegingen*
- *Geef eventuele fouten (achteraf) toe*
- *Doe wat je zegt*

Een goed voorbeeld waar het kritisch denkvermogen van medewerkers wordt gestimuleerd en wordt gewaardeerd is het bedrijf van Ricardo Semler. Deze Braziliaanse ondernemer vraagt van zijn personeel dat ze autonoom en professioneel zijn. Hij vertrouwt hen hier volledig in en heeft als grondhouding dat dit voor iedereen fijner werkt. Hij zegt het niet alleen, maar voegt de daad bij het woord. “Als ze daadwerkelijk als autonoom gezien worden, dan weten ze zelf hoe ze het beste kunnen werken, wanneer ze het beste kunnen werken en wat daarvoor nodig is.” Semler maakt alleen afspraken over de doelen, in dit geval productie. De rest laat hij aan de teams, van salarisinschaling tot inrichting van gebouwen. Zij zijn verantwoordelijk en laten daarmee veel kritisch denken zien. Dit wordt van hen gevraagd en gewaardeerd. Fouten maken mag. Hulp vragen ook, dat krijgen ze dan. Deze werkwijze heeft geresulteerd in enorme (financiële) groei, werkgeluk en betrokkenheid bij de organisatie en haar doelen. Medewerkers hadden tegelijkertijd meer betrokkenheid bij hun familie en vriendschappen, onder andere omdat ze binnen hun team afspraken konden maken over bijvoorbeeld het meegaan met een ziekenhuisbezoek van een dochter. Betekenisvol werk, zouden we dit kunnen noemen. Betekenisvol werk in relatie tot het leven van een individu en collectief. Enkele voorwaarden voor dit succesverhaal: veel geduld, gelijkwaardigheid, vertrouwen en verantwoordelijkheid om je ergens (niet) mee te bemoeien.

Samenvatting

We moeten sterk rekening houden in organisatorisch opzicht als we kritische denkers waarderen. Minder taken afvinken, meer dialoog en stimuleren van autonomie. Intern moet het mogen om het oneens met elkaar te zijn. Bureaucratie is nooit leidend, maar ondersteunend. Studenten kritisch leren denken is een opdracht van de hele school. Het moet op meerdere plekken in het curriculum een plek krijgen, maar medewerkers moeten ook het goede voorbeeld geven. Onderling en naar de studenten. Het contact in de gangen tussen studenten en conciërges is van wezenlijk belang, alsmede de contacten tussen medewerkers onderling.

Het management moet transparant, eerlijk en bescheiden zijn. Het handelen is gericht op overeenstemming en niet op macht, bureaucratie of belangen. Behalve het belang van goed onderwijs. Waardeer experimenten, breng mensen met verschillende perspectieven samen en omarm de diversiteit die er is. Door een moedige organisatie te zijn, leg je de fundamenten voor moedige, kritische studenten die we opleiden tot autonome en constructieve professionals en burgers.

4. De rol van de docent: cruciaal voor het ontwikkelen van kritisch denken

Inleiding

Als docent ben je geneigd jouw ervaringen, meningen en stemmingen van invloed te laten zijn op je gedrag voor de klas. Daarnaast zijn we in zijn algemeenheid als mens geneigd tot cognitief gemak. Hiermee bedoelen we intuïtief denken, dat weinig inspanning vraagt en vaak automatisch en snel verloopt, het zogenaamde systeem 1-denken. Wees je daarvan bewust. Docenten vervullen een voorbeeldfunctie. Leg als docent uit door welke motieven en waarden je wordt gedreven en hoe je tot een bepaald standpunt bent gekomen. Wees niet bang om fouten te maken, een docent blijft immers ook student. Maak ook onderwerpen die voor jou lastig zijn bespreekbaar en zie het als leermomenten, of gebruik het als lesmateriaal. Sta open voor de eigen interpretatie en ervaring van je student, ook al druipt het tegen je eigen overtuigingen in. Geef feedback en reflecteer gezamenlijk. Neem notie van het feit dat jij als docent van grote invloed bent op wat een student wel of niet gelooft en leert. Weet dat studenten alleen beter worden in kritisch denken als ze er zelf doelbewust mee bezig zijn²⁹. En daarin ben jij aan zet.

4.1 Welk (docent)gedrag kan kritisch denken in de weg staan?

Als docent kun je voor de klas onbewust gedrag tonen dat het kritisch denken in de weg staat. We noemen hier een aantal voorbeelden: het klakkeloos eens of oneens zijn met de mening van een student, louter presenteren en uitleg geven zonder de studenten te laten oefenen, reacties van studenten afkappen, een student eerder terechtwijzen dan complimenteren, nieuwe ideeën van een student direct in twijfel trekken, het stellen van het type vragen dat juist niet aanzet tot nadenken, zoals “Wat is het juiste antwoord?” Wat deze gedragingen met elkaar gemeen hebben is dat je als docent geen nieuwgierige en open houding laat zien, en geen ruimte biedt voor de eigen interpretatie of ervaring van de student. Het kritisch kunnen nadenken van de student wordt hierdoor belemmerd. Het wat van het denken van de student wordt afgekeurd of goedgekeurd, terwijl het zou moeten gaan om de kwaliteit van redeneringen, om een open houding en een benadering vanuit verschillende perspectieven.

²⁹ Ericsson & Charness, 1994

4.2 Effectief (docent)gedrag

Belicht het onderwijs dat je geeft vanuit verschillende perspectieven. Benader je eigen werkwijze en kennis kritisch. Je kunt als docent extra moeite steken in het zoeken naar bewijs dat in tegenspraak is met jouw eigen overtuigingen. Dat betekent ruimte geven aan redeneringen die tegen jouw eigen standpunt ingaan en het cultiveren van de bereidheid om van gedachten te veranderen. Weet dat er geen juist en volledig programma bestaat om kritisch te leren denken. Het is afhankelijk van de lesstof en de leerdoelen. Let wel, het kan lang duren voordat je goed wordt in kritisch denken.

Kritisch denken vraagt, net als een muziekinstrument leren bespelen, blijvende inspanning. Maar het is nooit te vroeg en nooit te laat om ermee te beginnen. Dat geldt voor studenten, maar ook voor jou en je collega's.

De docent traint tijdens het onderwijs in kritisch denken ook zichzelf. De docent als kritische denker, die studenten meeneemt in zijn eigen gedachten en het ontstaan ervan.

Kritisch denken vraagt, net als een muziekinstrument leren bespelen, blijvende inspanning. Maar het is nooit te vroeg en nooit te laat om ermee te beginnen.

Op het gebied van kritisch denken ben je als docent ook 'student' door open te staan voor de ideeën van studenten en die te analyseren. Dit kan door bijvoorbeeld te vragen naar voorbeelden of gelijksoortige situaties. Het is een wederkerigheid, waarin jij als docent een rolmodel bent. Vragen die je jezelf kunt stellen zijn bijvoorbeeld:

- Welke aannames doe ik?
- Op basis waarvan doe ik deze aannames?
- Welke denkstappen maak ik?
- Welke eigen overtuigingen heb ik als docent?
- (Hoe) uit ik mijn redeneervaardigheden?
- Laat ik mijn studenten zien hoe ik tot mijn conclusies en oordelen kom?
- Ben ik geduldig genoeg?

Je speelt een cruciale rol in de ontwikkeling van kritisch denken bij je studenten. We denken hierbij snel aan didactisch handelen gericht op beroepsmatig handelen. Maar jouw invloed reikt verder dan beroepsmatig handelen. Het gaat namelijk ook over de manier waarop je bijdraagt aan het leven van een student in meer algemene zin.

Het pedagogische karakter van het onderwijs is naast het leren van een vak zowel sociaal, maatschappelijk als moreel van aard. Je doet een appèl op iemands persoonlijke vorming en raakt aan het karakter van studenten. Dit betekent dat een school een rijke leeromgeving zou moeten zijn waarin het karakter van de student kan worden beoefend en gevormd³⁰. Een van de gevolgen hiervan is dat je als rolmodel fungeert. Een goed rolmodel zijn is niet altijd hetzelfde als het geven van het goede voorbeeld. We kiezen voor een benadering die ruimte geeft voor dialoog en recht doet aan specifieke contexten waar jij en je studenten zich in bevinden³¹, zodat studenten kunnen leren, op metaniveau, van situaties en het gedrag van jou.

Met metaniveau bedoelen we dat studenten worden uitgedaagd even als een 'helikopter' uit te stijgen boven een situatie waar ze zelf onderdeel van zijn, zodat ze de situatie kunnen analyseren en kunnen reflecteren op hun eigen rol, of die van de docent.

Als rolmodel moet je een goede docent zijn, in plaats van zich als een te gedragen. Je wordt geacht het beste met je studenten voor te hebben, te weten wat je onderwijst en de juiste informatie te geven aan de student om een studie goed te kunnen afronden. Je onderwijst niet alleen wat je weet, maar ook hoe je bent. Studenten worden gevormd door de manier waarop docenten handelen. Docenten staan model voor de nieuwsgierigheid, het enthousiasme en het plezier van het leren³². Door hun handelen geven ze het goede voorbeeld in bijvoorbeeld intellectuele nieuwsgierigheid, maar ook in het waarderen van diversiteit en het streven naar een inclusieve samenleving. Ze staan model voor dezelfde kwaliteiten van democratisch burgerschap die ze aan hun studenten willen introduceren³³. Wanneer iemand ervoor kiest om docent te zijn, accepteert hij dat hij een rolmodel is en daarmee de verantwoordelijkheid heeft om zich als zodanig te gedragen.

Al eerder noemden we de grote invloed van het onderwijs op studenten. Je hebt invloed op wat een student wel of niet gelooft, wat hij wel of niet leest en wat hij wel of niet studeert. Je bepaalt immers wat een student in zijn onderwijscarrière moet doen en met welke ideeën, overtuigingen en ideeën van het leven de student in aanraking komt. Daarnaast heb je invloed op de geloofwaardigheid van de student. Je kan bijvoorbeeld complimenten geven als iemand het goed doet of op een bepaalde manier spreekt.

³⁰ Sanderse, 2012

³¹ Riet, 2020a

³² Sanderse, 2012

³³ Riet, 2020a

Dit kan bepaalde denkwijzen bevestigen en bevorderen, maar het kan zijn dat de student niet in staat is om andere denkwijzen te herkennen en daarmee niet in aanraking komt. Wees je bewust hiervan.

Je zal zeer goed en voorbeeldig moeten zijn in het onderwerp dat je onderwijst. Een wiskundedocent moet een voorbeeld zijn in het beheersen van de leerstof en er het liefst 'boven staan'. Dit betekent bijvoorbeeld dat je op de hoogte bent van recente ontwikkelingen in jouw vakgebied. Het is de enige manier waarop je goed en actueel onderwijs kan geven. De student verdient een docent die een zekere liefde voor het vak heeft. Dit kan tot uiting komen doordat je met studenten praat over de waarde van je vak in relatie tot de samenleving.

Het zijn van een rolmodel betekent niet noodzakelijkerwijs dat je van onbesproken gedrag moet zijn. De essentie van een goed rolmodel is openstaan voor dialoog en verschillende perspectieven. Daarin moet je een voorbeeld zijn. Praat met elkaar over bijvoorbeeld karaktervorming en hoe jij bent gevormd. Welke fouten je hebt gemaakt, of nog steeds maakt. De student kan hiervan leren. Het is oké om te erkennen dat het leven (zowel werk als privé) niet altijd makkelijk is. Een goed rolmodel zal de complexiteit onderkennen en in overweging nemen, zodat studenten ervan kunnen leren en het goede leven in gelijkwaardigheid kunnen verkennen. Als er sprake is van dialoog, en de docent in openheid spreekt en luistert, dan nodig je de student uit te luisteren, vragen te stellen en dat draagt bij aan kritisch denken.

Het is waardevol om uit te leggen door welke motieven en waarden je wordt gedreven en hoe deze tot stand komen. Op deze manier begrijpt de student hoe hij deze zelf kan ontwikkelen. Studenten kunnen zich tot je verhouden en aan je spiegelen. Door te praten over waarden, uitdagingen en leermomenten en daar kritisch op te reflecteren is het gedrag van jou en studenten lesmateriaal geworden. Kritisch denken ontstaat door deze gezamenlijke reflectie, waarbij de casuïstiek gebruikt kan worden om samen te denken en handelingsmogelijkheden uit te wisselen.

4.3 Dialoog

Als rolmodel houd je rekening met je manier van communiceren. De dialoog voeren is een goede manier om over vraagstukken te denken en te spreken. Onder dialoog verstaan we een constructieve manier van met elkaar spreken, waarbij we naar elkaar luisteren, waarbij meningen mogen veranderen en we leren van elkaars opvattingen.

Ook andere gespreksvormen vallen onder dialoog, zoals een discussie, een Socratisch gesprek of moreel beraad. Je start de dialoog om elkaars denkbeelden beter te begrijpen, of om samen problemen op te lossen. In dialoog is er oog voor en houden we rekening met elkaars opvattingen. We nemen elkaar serieus. In dialoog wordt ook kennis gedeeld, gebundeld en verbeterd, wat leidt tot betere beslissingen. Gezamenlijk bereik je een betere kwaliteit van besluitvorming en handelen. Hierin wordt zowel de morele als de op kennis gebaseerde argumentatie meegewogen³⁴. Zowel op school, in een beroep, binnen een organisatie als in de samenleving.

³⁴ Ploeg & Guerin, 2020

Door regelmatig met elkaar in dialoog te zijn leert de student om te luisteren naar de opvattingen van anderen, deze tegen het licht te houden, leert (door) te vragen, feedback te geven, een mening bij te stellen en kennis te vergaren. Voor de student is er een kleinere cognitieve belasting, doordat hij gebruik kan maken van de kennis van anderen. Een dialoog laat studenten ervaren dat kennis en logisch redeneren nuttig kunnen zijn. Het gaat niet om gelijk krijgen, maar om het delen van kennis en informatie en van elkaar te leren. Kortom, in dialoog ontstaat de mogelijkheid om samen kritisch te denken.

Een dialoog leidt niet vanzelfsprekend tot het stimuleren van kritisch denken³⁵. In dialoog kan het lastig zijn om alle niet-gemeenschappelijke kennis naar boven te krijgen. Om de in de groep aanwezige kennis met elkaar te delen is gerichte begeleiding van jou als docent nodig. Hier liggen voorwaarden aan ten grondslag, die te maken hebben met de sfeer, de diversiteit en de motivatie.

Open en veilige sfeer

Zorg voor een open en veilige sfeer, waarbij gezamenlijkheid voorop staat, en elk van de studenten zich voldoende op zijn gemak voelt. Laat de studenten weten dat het er niet om gaat om gelijk te krijgen, maar om van elkaar te leren. Ze moeten zich veilig voelen, en het moet ook daadwerkelijk veilig zijn, om ideeën te delen en erover tot discussie te kunnen komen. Zonder veiligheid zullen veel studenten, en ook medewerkers, hun (kritische) gedachten niet laten horen. Een kritische opmerking kan namelijk makkelijk tegen je worden gebruikt. Veiligheid begint bij de attitude van medewerkers en studenten tegenover elkaar. Het is goed om zowel studenten als medewerkers hier bewust van te maken door dit bespreekbaar te maken of bijvoorbeeld een workshop of training te geven hierover. Leg veiligheid niet op, dat werkt niet. Veiligheid is niet iets dat af te dwingen is, je laat dat met elkaar in de praktijk zien. Het blijkt uit handelen. Praat en redeneer erover, samen.

Diversiteit

In een homogene groep neigt dialoog in het algemeen tot het zich schikken in oordelen van de andere deelnemers. Eigen overtuigingen worden in een homogene groep vaak door de ander bevestigd, waardoor het lastig wordt om de eigen opvatting tegen het licht te houden. Ook kan mogelijk de overtuiging ontstaan dat bepaalde groepen ‘altijd’ op een bepaalde manier denken. En dat is juist niet wat we in het onderwijs

³⁵ Kerr & Tindale, 2011

willen bereiken. Om die reden is diversiteit binnen de groep van belang³⁶. In een meer heterogene groep kom je vaak meer diversiteit in opvattingen tegen. Is er sprake van weinig diversiteit binnen jouw groep? Breng dan standpunten of argumenten in, zodanig dat er diversiteit in de groep ontstaat.

Motivatie

Zorg bij een dialoog als docent voor een onderwerp dat voor de groep betekenisvol is en van nut kan zijn. Studenten raken dan gemotiveerd om het onderwerp te bespreken en kennis met elkaar te delen. Als de groep gemotiveerd is, leidt dit tot een gezamenlijke inspanning en betrokkenheid, waardoor er meer kennis wordt gebundeld en uitgewisseld.

Hoe leid je als docent een goede dialoog?

Op de eerste plaats is er een leerdoel dat voor alle deelnemers betekenisvol is. Welk doel beoog jij als docent, of wat wil de groep bereiken met deze dialoog? Een dialoog vindt in gezamenlijkheid plaats. Er is duidelijk sprake van collectiviteit en wederkerigheid in het delen van kennis en meningen, het doorvragen, feedback geven en het naar elkaar luisteren. De studenten uiten hun overtuigingen of aannames in alle vrijheid zonder angst of schaamte en helpen elkaar om, al dan niet met ondersteuning van de docent, gezamenlijk begrip te bereiken. Dat betekent dat er ook een onderling vertrouwen moet zijn om open en eerlijk met elkaar in gesprek te gaan. In dialoog ontstaat een bundeling van gemeenschappelijke kennis waardoor de mogelijkheid ontstaat om meningen bij te stellen en verder te bouwen op die gemeenschappelijke kennis. Verschillende meningen worden geïdentificeerd en onderzocht door vragen te stellen. Waar je als docent rekening mee moet houden is dat er cognitieve en ook etnische verschillen kunnen zijn. Hier ligt een spanningsveld met 'in alle vrijheid je mening uiten'. Dit spanningsveld is een leerzaam onderwerp om met studenten te bespreken. Betekent vrijheid van meningsuiting dat je alles mag zeggen? Welke verantwoordelijkheid geeft deze vrijheid bijvoorbeeld? Het is van belang dat we elkaars culturele achtergronden proberen te begrijpen en rekening hiermee houden wanneer we een dialoog voeren met elkaar³⁷. Door als docent met studenten met diverse achtergronden in dialoog te gaan win je vaak vertrouwen en het geeft jou en de andere studenten bovendien extra kennis. Dit kan de kloof tussen de verschillende achtergronden overbruggen. Het helpt ook als je je als docent van tevoren hebt verdiept in de culturele normen en waarden van je studenten.

³⁶ Thaler & Sunstein, 2009

³⁷ Snider, 2018

Maak duidelijk dat alle partijen hun best doen respectvol naar elkaar te blijven. Het is belangrijk het leerdoel voor ogen te blijven houden. Wat dus niet hoeft te betekenen dat iedereen het met elkaar eens is.

Een aantal praktische tips voor het leiden van dialoog zijn:

- maak duidelijke afspraken met de groep over de regels die gelden tijdens de dialoog (afspraken m.b.t. uitlachen of iemand voor 'dom uitmaken', etc.)
- geef een korte inleiding over het onderwerp dat besproken wordt en benoem het belang van het onderwerp
- benoem het leerdoel en de tijdsplanning
- stuur de dialoog door te letten of het hoofdonderwerp wordt besproken
- laat stille studenten aan bod komen door hen expliciet een vraag te stellen
- bedenk van tevoren nieuwe vragen die gesteld kunnen worden als de dialoog dreigt te stoppen
- vat tussendoor samen wat wordt gezegd

Het leiden van de dialoog kan je zelf doen, zeker als de klas er niet ervaren in is. Waardevoller is het echter om een student te laten leiden. Het is een goede oefening voor iedereen. Het maakt studenten verantwoordelijk voor de dialoog en de eigen bijdrage erin, maar ook medeverantwoordelijk voor de bijdragen van anderen. Na elke dialoog kan je met de studenten evalueren hoe het ging, waar ze tevreden over waren en waarover minder. Je kunt hen vragen welke ontwikkeling ze door willen maken om dialogen te leiden of eraan deel te nemen. Welke eigenschappen moeten ze ontwikkelen of juist remmen?

Er zijn ook factoren die het voeren van dialogen beperken. We geven een aantal mogelijke verklaringen waarom dialogen soms niet zorgen voor het gewenste effect.

Onzekerheid

Veel docenten vermijden belangrijke, politieke discussies die te maken hebben met bijvoorbeeld etniciteit, seksualiteit, geslacht en ongelijke inkomens in hun klaslokalen³⁸. Dit doen ze omdat ze onzeker zijn over hoe ze kunnen omgaan met de pedagogische uitdagingen met hun studenten. Bij discussies worden studenten mondiger en onrustiger en is het lastiger om deze discussies goed te leiden. Dan is het belangrijk om het verschil tussen dialoog en discussie uit te leggen, tevens de relatie tussen beiden.

³⁸ Journell, 2001

Dialogo kan soms discussie bevatten. Uit democratisch oogpunt is het belangrijk om gevoelige thema's wel te bespreken. Discussie kan hier onderdeel van zijn, maar gelijk krijgen of elkaar overtuigen is geen doel. Kijk daarom uit met het te snel voeren van debatten in klassen wanneer de veiligheid niet voldoende gegarandeerd is, of als klassen er niet ervaren genoeg in zijn. Debatten kunnen een verrijking zijn van je onderwijs, maar kunnen ook uitmonden in onveiligheid waarbij het winnen van een debat centraal staat. In plaats van elkaar begrijpen en/of het uitwisselen van argumenten.

Kloof tussen de culturele achtergronden van docenten en studenten

De studenten hebben soms een heel andere culturele achtergrond dan de docenten waardoor er afstand ontstaat, hetgeen het voeren van dialogen kan hinderen. Als gevolg hiervan kunnen studenten die in de minderheid zijn of studenten die zich identificeren als immigrant zich in toenemende mate ondergewaardeerd voelen in het klaslokaal³⁹. In sommige culturen zijn er heel andere normen en waarden dan bijvoorbeeld in de klassieke Nederlandse cultuur, hierdoor hebben zowel docenten als studenten een ander idee bij kritisch denken, dialogen of hoe het handelen in dialogen gewaardeerd wordt. Verder is er in sommige culturen sprake van volgzzaamheid naar volwassenen, en gaan studenten niet in discussie met een docent of volwassene. In onze opvatting over dialogen kan dat beperkend werken⁴⁰, echter is het juist interessant en verbindend om dit bespreekbaar te maken met studenten. Op basis waarvan bepalen we met elkaar wat een goed dialoog betekent? Welke historische kennis hebben we daar met elkaar voor nodig en hoe heeft de huidige westerse norm zich hierin ontwikkeld? Dit kan studenten aanzetten tot meer abstract denken over hun eigen ideeën over de normen van gedrag. Ook is het in bepaalde culturen niet gebruikelijk om kritische opmerkingen te maken over wetenschappelijke bronnen omdat er veel respect is voor het werk van onderzoekers⁴¹.

Tegenstrijdige normen en waarden over het uiten van jezelf

Hoe mensen zich uiten door middel van taal verschilt heel erg in de diverse culturen die wij kennen⁴². Er is bijvoorbeeld een verschil tussen westerse culturen en Aziatische culturen. In westerse culturen zijn mensen vaak meer individualistisch, assertief, non-hiërarchisch en kritisch dan in Aziatische culturen. Daar streven mensen meer naar harmonie, hiërarchie, groepsgevoel en minder kritisch denken⁴³. Dit betekent dat

³⁹ Sleeter, 2011

⁴⁰ Atkinson, 1997

⁴¹ Shaheen, 2012

⁴² Scollon, 1991

⁴³ Atkinson, 1997

sommige studenten met een Aziatische achtergrond het extra moeilijk vinden om een dialoog te voeren omdat ze het niet gewend zijn. Hier moeten wij dus extra aandacht aan schenken. In sommige culturen (China, Japan, Korea) leren studenten vooral om bepaalde informatie te memoriseren en deze kennis weer te reproduceren zonder in discussie te gaan met de docent. We weten dat deze studenten geneigd zijn om zichzelf te uiten door kennis die ze hebben opgedaan over te brengen aan anderen. En niet door creatief, innovatief en kritisch na te denken. Daarnaast bestaan in bepaalde culturen (oorspronkelijke bewoners van Noord-Amerika) rangen van sociale status waarbij het niet gebruikelijk is om jezelf te uiten bij mensen die een hogere (of onbekende) sociale status hebben dan die van jou⁴⁴. Deze studenten zullen dus eerder geneigd zijn te luisteren, observeren en leren, omdat dit gebruikelijk is in hun cultuur. Als de normen en waarden van je cultuur in strijd zijn met wat er van je verwacht wordt in dialogen in je omgeving (thuis, klas, school, organisatie), dan is het heel lastig om jezelf aan te passen. Die aanpassing vergt tijd en steun van jou als docent. Al is het ook een dialoog waard om met elkaar te bespreken of/in hoeverre studenten zich überhaupt moeten aanpassen.

Sociale dynamiek van een school

Er zijn scholen met een heel diverse studentenpopulatie. De sociale dynamiek heeft grote gevolgen voor meningsvorming en het uiten ervan. Deze kan namelijk voor studenten met een lagere sociaaleconomische achtergrond leiden tot het minder frequent uiten van hun mening. Deze studenten maken zich soms zorgen of ze worden gehoord en worden gerespecteerd, of voelen zich gefrustreerd of beledigd door studenten⁴⁵.

Discriminatie

Als er in het klaslokaal een bepaalde groep wordt gediscrimineerd, zal deze groep niet of weinig participeren in kritische dialogen⁴⁶. Discriminatie kan ontstaan als een groep studenten of een enkele student in de minderheid is. Bijvoorbeeld omdat hij of zij de enige internationale student is, een buitenlandse afkomst heeft of de voertaal niet voldoende beheerst. Het is dus belangrijk om ervoor te waken dat er geen discriminatie voorkomt in het klaslokaal door hier open en eerlijk over te praten met studenten. Verder door extra te letten op studenten die in de minderheid zijn of opvallend stil zijn.

⁴⁴ Crago, 1992

⁴⁵ Ochoa & Pineda, 2008

⁴⁶ Mcdaniel, 2004

Volgen van de schoolvisie

Op veel scholen worden medewerkers en studenten gestimuleerd om de visie en theorieën van de school aan te nemen en na te vertellen in plaats van hun eigen mening te vormen⁴⁷. Het is echter belangrijk dat de (school)omgeving medewerkers en studenten mogelijkheden biedt om standpunten te leren vormen en te onderbouwen. En ook om deze te delen met anderen en deel te nemen aan dialogen. De (school) omgeving moet de studenten stimuleren om open minded te denken, de theorieën of mening van de school (docenten) in twijfel te trekken en ook die van henzelf. We herinneren je er tegelijkertijd aan dat kritisch zijn iets anders is dan ongezouten je kritiek uiten.

Angst

Er zijn studenten die bang zijn om taalfouten te maken, hierdoor durven ze niet of weinig te participeren in een dialoog of een discussie⁴⁸. Studenten zijn bang om dom over te komen bij hun klasgenoten of docenten. Soms worden studenten uitgelachen als ze taalfouten maken of foute antwoorden geven. Als docenten en medestudenten elkaar helpen met het verwoorden of vertalen van zijn mening kan de angst afnemen.

Taal

Om informatie goed te kunnen begrijpen of kritisch naar informatie te kunnen kijken, is er een goede beheersing van de taal nodig waarin de informatie wordt gepresenteerd⁴⁹. Dit is een belangrijke basisvoorwaarde voor het voeren van dialogen⁵⁰. In een groep kom je vaak studenten tegen met verschillende culturele en sociale achtergronden. Dit kan betekenen dat niet alle studenten de taal waarin gedoceerd wordt goed genoeg beheersen voor een diep begrip van de informatie en om hier kritisch op te reageren. Het is daarom van belang om rekening te houden met het taalniveau van de studenten. Ook helpt het om termen die een hoger beheersingsniveau van de taal eisen goed uit te leggen voordat ze worden toegevoegd aan andere complexe informatie. Het gebruik van vocabulaire moet aansluiten bij het taalniveau van de studenten en dus niet te complex zijn. Vooral studenten met een niet-westerse achtergrond worden dan benadeeld⁵¹. Wanneer we aansluiten bij het taalniveau van studenten is het tegelijkertijd belangrijk dat we ze uitdagen om een (taal)niveau hoger te komen door stof aan te bieden die net iets moeilijker is dan ze kunnen.

⁴⁷ Maeda, 2017

⁴⁸ Maeda, 2017

⁴⁹ Atkinson, 1997

⁵⁰ Sellars et al., 2018

⁵¹ Roksa et al., 2017

Samenvatting

Je rol als docent is cruciaal voor het ontwikkelen van kritisch denken bij studenten. Als rolmodel reikt je invloed verder dan beroepsmatig handelen gericht op didactiek. Je levert ook een bijdrage aan het leven van de student in meer algemene zin. Je bepaalt immers wat een student gedurende zijn opleiding moet doen en met welke overtuigingen en ideeën de student in aanraking komt. Een goed rolmodel zijn, betekent niet dat je van onbesproken gedrag moet zijn, maar wel dat je een goed voorbeeld bent.

We kiezen voor een benadering die ruimte geeft aan dialoog. In dialoog worden studenten in staat gesteld gezamenlijk kritisch te denken. De sfeer in de klas, de mate van diversiteit en de motivatie spelen een belangrijke rol in het wel of niet slagen van een goede dialoog. Je speelt een grote rol als begeleider van de dialoog. Je bent alert en stuurt bij op kenmerken als gezamenlijkheid, wederkerigheid, het cognitieve niveau, het kritisch zijn en in vrijheid kunnen spreken, met respect en zorgvuldigheid, zonder de specifieke leerdoelen uit het oog te verliezen. Door dialogen met elkaar te voeren bundelen we kennis en doen we belangrijke inzichten op over onszelf en de buitenwereld, door te reflecteren op onze eigen standpunten. Tevens helpen dialogen om ideeën te delen en nieuwe doelen te stellen voor bijvoorbeeld de docer- en pedagogische praktijken op school.

Alles staat of valt met jou als mens, als persoon. Je onderwijst aan de hand van jezelf, van je deugden en feiten, door je persoonlijke voorbeeld en in overeenstemming met omstandigheden en voorwaarden. Het is je taak om de waarheid in je persoon tot uitdrukking te brengen en deze op je studenten over te brengen.

Martin Buber

5. Didactiek

Inleiding

In het vorige hoofdstuk hebben we ons vooral gericht op het voeren van dialoog met groepen studenten om het kritisch denken te bevorderen. In dit hoofdstuk geven we een aantal didactische handvatten die het kritisch denken in de klas kunnen stimuleren, waarbij dialoog in sommigen een rol speelt of kan spelen. De keuze van het aanbod is gebaseerd op interviews die we hielden met docenten. We hebben behoeften geïnventariseerd en hen verschillende didactische handvatten voorgelegd. Wat we in dit hoofdstuk beschrijven, hebben we gekozen op basis van deze interviews, van literatuurstudie en door succesvolle ervaringen in de praktijk.

We bespreken het Five-Step Model, een lesmodel dat ondersteuning kan bieden om lessen te ontwikkelen waarin de docent de studenten bewust motiveert om kritisch na te denken. Het model geeft bijvoorbeeld aan leerdoelen te formuleren waarbij er om deze doelen te halen, kritische denkvaardigheden moeten worden ingezet, zoals bijvoorbeeld analyseren, evalueren of creëren.

Vervolgens lichten we een aantal instructiestrategieën toe die effectief zijn in het aanleren van kritisch denken. Hierbij is aandacht voor expliciete en impliciete instructie. Ook geven we een aantal voorbeelden. Een van de vaardigheden van kritisch denken is logisch kunnen redeneren. Een hulpmiddel om studenten te leren hoe een goede redenering wordt opgebouwd is het redeneerschema. Voor jou als docent is hierbij van belang vooral te focussen op de redenering. In paragraaf 5.4 is het redeneerschema verder uitgewerkt.

5.1 Uitgangspunten

In hoofdstuk 3 beschreven we dat kritisch leren denken niet alleen iets ‘van’ docenten is, maar van de school als geheel. Om het kritisch leren denken in het onderwijs mogelijk te maken gaan wij uit van de volgende uitgangspunten:

- De schoolleiding, het facilitair bedrijf en de docententeams dragen in gezamenlijkheid zorg voor een veilig leerklimaat, in en buiten de klas, waarin studenten zich op hun gemak voelen en vrijelijk hun gedachten op een respectvolle manier durven uiten.
- In het curriculum is ruimte opgenomen om gericht aandacht te kunnen geven aan het stimuleren van kritisch leren denken.

- Docententeams weten wat kritisch denken is en beschikken over denkvaardigheden die bij kritisch denken horen, of oefenen gelijktijdig met de studenten.
- Docenten stimuleren het kritisch denken bij studenten in een zo breed mogelijk onderwijsaanbod: in verschillende vakken tegelijkertijd.
- Docenten stimuleren het kritisch denken in de klassikale en individuele contactmomenten, bijvoorbeeld in voortgangsgesprekken.

5.2 Five-Step Model

In deze paragraaf beschrijven we het Five-Step Model⁵², een praktische en toepasbare methode om het kritisch denken in je les vorm te geven en het kritisch denken bij studenten te stimuleren. De vijf stappen kunnen in elke les opnieuw worden doorlopen, maar je kan er ook voor kiezen om een of meerdere afzonderlijke stappen in een les op te nemen. Met het Five-Step Model beschrijf en doorloop je vijf onderdelen van een les. Bij elk onderdeel krijg je een handvat om het kritisch denken in de les te bevorderen. Hieronder worden achtereenvolgens de vijf stappen beschreven.

Stap 1: Leerdoelen opstellen

In stap 1 stel je leerdoelen. Deze leerdoelen beschrijven wat de student aan het eind van de les moet kunnen. De doelen van de les moeten aansluiten bij het ontwikkelen van kritisch denken. Goed geformuleerde leerdoelen bevatten in elk geval:

- een specifieke beschrijving van het gewenste gedrag dat studenten moeten vertonen
- deelaspecten van kritisch denken, zoals onderzoeken, redeneren, analyseren, evalueren, openheid of uitstellen van een oordeel

Stap 2: Lesgeven door middel van vragen stellen

Vragen stellen is een belangrijk onderdeel van het leerproces. Vragen stellen zorgt ervoor dat:

- je inzicht krijgt in welke kennis de studenten wel of niet hebben
- er dialoog kan ontstaan

Wanneer je de vragen voor je les voorbereidt, vraag je dan af wat je met je vragen wilt bereiken en hoe je ervoor zorgt dat er dialoog ontstaat tussen de studenten. Het stimuleren van een discussie is belangrijk, waarbij het oefenen centraal staat. Niet het winnen van de discussie. Dit stimuleert het redeneren bij je studenten, en ook bij jou, waardoor het kritisch denken verbetert.

⁵² Duron et al., 2006

Stap 3: Oefenen

Laat studenten actief oefenen met leren. Actief leren bestaat uit 3 componenten:

- je biedt informatie aan, zowel in de klas als online (informatie en ideeën)
- studenten moeten ervaring opdoen in de les door bijvoorbeeld te doen (via simulaties) en te observeren (ervaring)
- studenten moeten reflecteren, bijvoorbeeld door middel van een portfolio of een klassikale dialoog (reflectieve dialoog)

Je kan dit stimuleren door studenten de volgende vragen te laten beantwoorden:

“Wat heb ik geleerd?”

“Wat is de waarde van wat ik heb geleerd?”

“Hoe heb ik het geleerd?”

“Wat wil ik nog meer leren?”

Stap 4: Beoordeel, verfijn en verbeter

In deze stap verzamel je gegevens uit de les, zoals bijvoorbeeld:

- de dynamiek in de klas
- de energie van de studenten

Daarnaast vraag je de studenten expliciet om feedback over de les, waardoor ze worden gestimuleerd er kritisch over te denken. Opties hiervoor zijn:

- klassikaal
- in een opdracht waarbij de studenten moeten opschrijven wat zij hebben geleerd en wat er de volgende keer beter kan

Stap 5: Feedback geven en het leren beoordelen

In deze laatste stap geef je feedback aan studenten. Deze feedback moet informatief en inhoudelijk zijn, wat bij de student tot zelfevaluatie kan leiden. “Goed gedaan” voldoet niet, omdat bij deze soort feedback geen inhoudelijke component aanwezig is.

Five-Step Model schematisch weergegeven

5.3 Instructie

In de vorige paragraaf hopen we je aan de hand van het Five-Step Model handvatten te geven om in je lessen kritisch denken vorm te geven. Dit model blijft enigszins algemeen, maar geeft je wel een basis bij het ontwerpen van lessen. In deze paragraaf gaan we specifiek in op de instructie van kritisch denken. Bij het ontwerpen van lessen aan de hand van het Five-Step Model, zijn de instructiestrategieën uit deze paragraaf te gebruiken.

Kritisch denken kun je het beste leren binnen een specifiek domein waarvoor je domeinkennis nodig hebt. Je kunt het ook leren zonder de koppeling met specifieke vakinhouden, maar dit blijkt niet de meest effectieve te zijn⁵³. In deze paragraaf worden effectieve en niet-effectieve manieren van instructie besproken.

⁵³ Ennis, 1989

Ennis onderscheidt vier verschillende strategieën om kritisch denken aan te leren, alle vier de strategieën zijn effectief. De gecombineerde aanpak laat het grootste effect zien.⁵⁴

*De verschillende strategieën zijn **expliciete instructie, infusie, onderdamping en de gecombineerde aanpak** zoals toegelicht door Heijltjes.⁵⁵*

*Bij **expliciete instructie** leren studenten vaardigheden en houdingsaspecten van het kritisch denken zonder dat daar specifieke vakinhoud aan gekoppeld is. Ze leren bijvoorbeeld in een aparte les over redeneren en het gebruik van redeneerschema's (zie paragraaf 5.4).*

*Bij **infusie** gaan studenten wel met specifieke vakinhoud aan de slag, maar hebben ze geen uitleg gekregen over kritische vaardigheden en houdingsaspecten. Studenten worden bijvoorbeeld gevraagd om een casus (passend bij hun opleiding) kritisch te analyseren en te beslissen over de beste optie, waarbij ze moeten beschrijven wat de aannames waren die bepalend waren voor de genomen beslissing.*

*Er is sprake van **onderdamping** als we de studenten een specifiek (beroeps) probleem voorleggen of een situatie uit het dagelijks leven, waarbij ze uitgedaagd worden om het probleem van verschillende perspectieven te benaderen. Er zijn verschillende werkvormen hierin mogelijk. De docent kan dit bijvoorbeeld begeleiden in de vorm van dialoog (paragraaf 4.3). Ook hier hebben studenten vooraf geen uitleg gekregen over kritische denkvaardigheden en houdingsaspecten.*

*De **gecombineerde aanpak** maakt gebruik van expliciete instructie en infusie of expliciete instructie en onderdamping. Studenten krijgen dus eerst expliciete uitleg over bepaalde vaardigheden en/of houdingen en passen die vervolgens toe in een specifieke vakinhoud.*

⁵⁴ Ennis, 1989

⁵⁵ Heijltjes, 2017

Wanneer kritisch denken binnen een specifiek domein wordt aangeleerd, is het van belang dat de kritische vaardigheden en houding overgebracht kunnen worden naar een ander context. Dit noemen we transfer. Niet iedere vorm van instructie leent zich hiervoor.

Uit onderzoek blijkt dat de meest effectieve manier om kritisch denken aan te leren een combinatie is van een expliciete instructie van kritische denkvaardigheden en houding en een toepassing in relatie tot een specifieke context⁵⁶. Hieronder zullen we hier een voorbeeld van geven.

Voorbeelden

Voor de opleiding Verzorgende IG/Maatschappelijke Zorg nemen we het thema ouderenzorg en eenzaamheid als voorbeeld. Studenten kunnen de opdracht krijgen om informatie te verzamelen, welke ze vervolgens systematisch analyseren en evalueren op waarde. Ze werken bijvoorbeeld toe naar een conclusie. Het doel van de les kan zijn dat studenten zich beter kunnen inleven in hun doelgroep. In deze werkvorm zitten veel elementen van kritisch denken, zoals informatie beoordelen op betrouwbaarheid (en op basis waarvan bepaal je dat?) en het duidelijk overbrengen van deze informatie naar een ander. Dat vraagt ook weer analyse van zowel de informatie, alsmede van de doelgroep aan wie ze het gaan presenteren. Zoals je ziet zit in dit soort werkvormen veel gelaagdheid.

Een ander voorbeeld is om bij het vak Nederlands een les leren redeneren a.d.h.v. een redeneerschema op te nemen. Eerst licht de docent met een voorbeeld toe hoe een redeneerschema wordt opgebouwd. Vervolgens worden de studenten uitgenodigd zelf een stelling in te brengen en wordt bijvoorbeeld door stemming bepaald welke stelling gezamenlijk wordt uitgewerkt in een redeneerschema. Het is van belang ook hierin ruimte te nemen voor dialoog en vooral de focus op de redenering te houden.

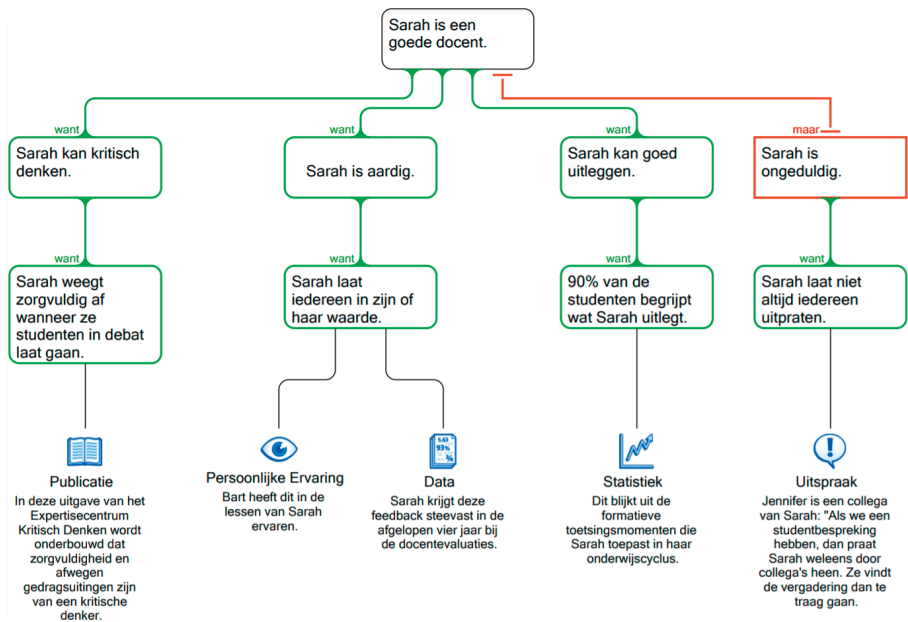
⁵⁶ Ennis, 1989

5.4 Redeneerschema's

Een van de vaardigheden van kritisch denken is logisch kunnen redeneren. Een hulpmiddel om studenten te leren hoe een goede redenering wordt opgebouwd is het redeneerschema.

In de vorige paragraaf zijn effectieve instructiestrategieën besproken, redeneerschema's kunnen als onderdeel van die strategieën gebruikt worden. Een voorbeeld van een uitwerking van de gecombineerde aanpak kan zijn dat studenten eerst uitleg krijgen over redeneerschema's en het gebruik hiervan en ze dit vervolgens toe gaan passen op een casus.

Het programma Rationale is een handig hulpmiddel bij het maken van redeneerschema's. Per bewering geef je redenen aan die je bewering onderbouwen of weerleggen. Per reden kun je bronnen aandragen die bijvoorbeeld worden weergegeven als uitspraak, algemene overtuiging, definitie, bewijs, deskundige opvatting of persoonlijke ervaring is.

Redeneerschema opgezet met behulp van het online programma Rationale. Te vinden via www.rationaleonline.com.

Focus als docent op de redenering, het denken achter het antwoord. Stimuleer de studenten om hardop na te denken om zo hun denkstappen expliciet te maken. Sta open, heb geduld, luister en geef de student ruimte zijn redenering te formuleren. Door te focussen op redenering kan de aandacht gericht worden op interpretatie en analyse, twee cognitieve vaardigheden van kritisch denken.

Je hebt de verantwoordelijkheid om studenten te voorzien van goede feedback, dus ook bij een onjuiste redenering. Geef in de feedback niet het goede antwoord, maar wijs aan waar een denkfout gemaakt is en waar deze fout wellicht mee te maken heeft. Het is dus belangrijk dat er specifieke feedback wordt gegeven op de argumentatie, op het proces⁵⁷.

Het redeneerschema is een hulpmiddel voor jou om inzicht te verschaffen in de redenering. Redeneren is namelijk een wezenlijk onderdeel van kritisch denken. Het doel van een redeneerschema is om inzicht te verwerven in de redenering en bewijsrelaties op te bouwen. Het is een schema waarin de logische structuur van een bewering wordt weergegeven.

Waarom is het gebruik van redeneerschema's zinvol?⁵⁸

- beter begrip van redeneringen en eigen invloed op je denken
- het schematische overzicht van redeneringen geeft inzicht aan jezelf en aan anderen
- studenten vergroten hun vaardigheden op het gebied van kritisch denken
- als redeneringen volgens strikte gewoonten worden weergegeven, kan je snel zien hoe de student redeneert en daarop gerichte feedback geven
- geven van houvast bij het evalueren van een redenering

⁵⁷ Abrami et al., 2005

⁵⁸ Gelder, 2005

Samenvatting

Het Five-Step Model in zijn geheel of afzonderlijke stappen uit dit model geven je een basis om lessen te ontwerpen waarin studenten worden gemotiveerd om kritisch te denken. Het model kan in het ontwerpproces stap voor stap worden doorlopen. Als dit te lastig is, adviseren wij om te beginnen met het formuleren van lesdoelen (stap 1) die aansluiten bij de cognitieve niveaus van kritisch denken zoals redeneren, analyseren en evalueren.

Uit onderzoek blijkt dat een gecombineerde aanpak van expliciete instructie en onderdompeling of expliciete instructie en infusie het meest effectief is voor het leren van kritisch denken. Als we de gecombineerde aanpak in ons onderwijs willen doorvoeren betekent het dat er in het curriculum van de opleiding ruimte opgenomen moet worden voor lessen waarin we expliciet aandacht geven aan kritische denkvaardigheden en kritische houdingsaspecten. In het klein kan expliciete instructie ook vorm krijgen door de studenten een instructie over het toepassen van redeneerschema's te bieden. De inhoudelijke instructie (stap 2) is gericht op het vak (infusie) of op een probleem uit de beroepspraktijk (onderdompeling). Door in de les authentieke situaties uit de beroepspraktijk aan te bieden of vakinhoudelijke stof te verbinden aan de leefwereld van de studenten, raken zij meer gemotiveerd om hierover in gesprek te gaan en hun standpunten te uiten. Je geeft als docent ruimte voor dialoog (zie paragraaf 4.3). Door specifiek door te vragen op redeneringen en aannames versterk je het kritisch denken en ontstaat er een gesprek waarin drogredeneringen gezamenlijk kunnen worden ontrafeld.

6. Hoe verder?

We hopen je aan het denken te hebben gezet en een praktisch houvast te hebben gegeven in deze publicatie. Het is geen uitputtend document waarmee we alle uitdagingen in het mbo hebben opgelost. Het mooie van kritisch denken is dat het in elke context, bij elk vak en binnen elke onderwijsinnovatie kan worden ingepast op een vrij eenvoudige manier. Kritisch denken gaat altijd in combinatie met context en kennis.

Tegen alle onderwijscollega's die horen dat prioriteiten ergens anders liggen dan bij het kritisch denken, zouden we willen zeggen: dat is het meest makkelijke argument om te weerleggen. Waar de speerpunten van jouw school ook liggen, leren kritisch denken kan áltijd. Het moet altijd, want het is de verantwoordelijkheid van elke school om studenten goed burgerschaps- en beroepsonderwijs te geven. Studenten kritisch leren denken is een wezenlijk onderdeel van goed beroepsonderwijs. Wees niet afhankelijk van een wet die je ertoe verplicht, van een beleidsstrategie of een formele opdracht. Het begint bij jezelf, je eigen denken en handelen. Als jij kritisch denkt en handelt, kan je een voorbeeld zijn voor anderen. Zo maken we stap voor stap het beroepsonderwijs kritischer en dus beter. Studenten leiden we hierdoor op tot autonome professionals, die zich constructief verhouden tot hun rol in de samenleving.

In een aantal projecten werken we verder aan de democratisering van kritisch denken. Dit doen we in de werkplaats burgerschap. Daarnaast maken we ons hard voor het omarmen van diversiteit en plagen we hiervoor interventies op diverse plekken in onze onderwijsorganisatie. We ondersteunen docenten(teams) in hun professionalisering en organiseren bijeenkomsten waar collega's van en met elkaar kunnen leren. We helpen de debatvereniging van ROC Midden Nederland, die volledig gerund wordt door studenten. Met onze regionale partners onderzoeken we hoe studenten die de Nederlandse taal niet machtig genoeg zijn om hun emoties te uiten en te redeneren dit op een andere manier kunnen ontwikkelen. Bijvoorbeeld door toneel of andere kunstvormen. We onderzoeken hier de succesfactoren bij studenten met Nederlands als tweede taal. Tevens gaan we met studenten, docenten en het bedrijfsleven dialogen voeren over de huidige economische norm van groei. Waarom zijn we zo gericht op groei en nemen we het zo makkelijk aan als normaal? Met een groep gaan we een visie op kritisch economisch burgerschap ontwikkelen. Hier speelt ook digitaal burgerschap een belangrijke rol.

Tot slot gaan we ons verder verdiepen in de epistemische macht van het onderwijs, hoe kunnen we hier moreel gebruik van maken? Hoe beïnvloeden de keuzes die scholen maken de meningsvorming van studenten en doen we dat wel kritisch genoeg?

Kortom, er is nog werk aan de winkel voor een meer kritische, inclusievere en democratischere samenleving. Iets waar jij en al onze onderwijscollega's een cruciale rol in spelen.

Wil je meer weten of ondersteuning bij onderwijsontwikkeling of professionalisering? Kijk op www.eckd.nl. We helpen je graag verder.

Over

Daan van Riet

Daan studeerde in 2016 af als omgangskundige middels een afstudeeronderzoek naar de mogelijkheid tot ontwikkeling van kritisch denken bij studenten in het mbo. In 2021 studeert hij af als filosoof in de richting van organisatie-ethiek. Sinds 2015 is hij verbonden aan ROC Midden Nederland als docent en later ook als hoofd van het Expertisecentrum Kritisch Denken. Bij ROC Midden Nederland is hij ook voorzitter van de jongerenvereniging: Jong ROC MN, daar richt hij zich met jonge collega's op het vergroten van betekenisvol werk, werkplezier en het versterken van de positie van jonge generaties in de organisatie. Namens ROC Midden Nederland is Daan vanuit het Expertisecentrum Kritisch Denken coördinator van de werkplaats onderwijsonderzoek Democratisering van kritisch denken. Verder heeft hij nog een aantal nevenfuncties binnen en buiten het onderwijs.

Laura Martens

Laura studeerde Wiskunde & Informatica. Ze werkte lang als informatie-analist en (project)manager bij onder meer de Universiteit van Amsterdam en de Nederlandse Spoorwegen. In 2007 maakte Laura de stap naar het beroepsonderwijs als docent rekenen-wiskunde en sinds 2010 is ze verbonden aan ROC Midden Nederland, als docent en studentcoach bij het ICT College. In 2012 rondde ze haar master in Special Educational Needs af.

Ze is als docent-onderzoeker verbonden aan het Expertisecentrum Kritisch Denken en houdt zich binnen ROC Midden Nederland bezig met het brede rekenbeleid.

Tessa Miedema

Tessa heeft de Academische Pabo gestudeerd aan de Rijksuniversiteit Groningen en heeft aansluitend de master Pedagogische Wetenschappen, afstudeertrack Ethics of Education: philosophy, history & law behaald. In 2021 rondt ze ook de master Onderwijswetenschappen af. Ze werkte als bijlesdocent en examentrainer in het voortgezet onderwijs en als ambulante begeleider in het basisonderwijs. Ook heeft ze als student-assistent bij meerdere onderzoeksprojecten gewerkt. Sinds 2020 werkt Tessa bij het Expertisecentrum Kritisch Denken als (onderzoeks)medewerker.

Marc Verhaegh

Marc studeerde Theaterwetenschappen en Kunstgeschiedenis. Hij werkte o.a. bij het Nederlands Filmfestival en de HBO Raad. Sinds 1997 is hij werkzaam in het beroepsonderwijs. Momenteel is Marc docent bij de opleiding Sociaal Werk van het Welzijn College (Utrecht) van ROC Midden Nederland. Vanuit het Expertisecentrum Kritisch Denken is Marc tot medio 2020 betrokken geweest bij thema's rondom diversiteit & inclusie en kunst- & cultuureducatie.

Ebony Hodgson

Ebony is in 2019 afgestudeerd van de Academische Pabo en een jaar later heeft ze de master Onderwijswetenschappen aan de Universiteit Utrecht behaald. Haar afstudeeronderzoek ging over de multiculturele invloeden bij het gebruik van instructievideo's. Ebony was in het eerste halfjaar van 2020 werkzaam bij het Expertisecentrum Kritisch Denken. Ze heeft zich beziggehouden met de (on)mogelijkheid van kritisch denken bij diverse culturele invloeden, diversiteit en de vraag hoe het management in een ROC kan bijdragen aan het ontwikkelen van kritisch denken bij studenten.

Bronnen

- Abrami, P., Bernard, R., Borokhovski, E., Waddington, D., Wade, C. A. & Persson, T. 2015. *Strategies for Teaching Students to Think Critically: A Meta-Analysis*. *Review of Educational Research* 85(2), 75-314.
- Archer, A., Cawston, A., Matheson, B. & Geuskens, M. 2020. *Celebrity, Democracy, and Epistemic Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arendt, H. 2004. *Verantwoordelijkheid en oordeel*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Atkinson, D. 1997. *A critical approach to critical thinking in TESOL*. *TESOL quarterly*, 31(1), 71-94.
- Biesta, G. 2014. *The beautiful risk of education*. Taylor & Francis Ltd: Leiden
- Cottrell, S. 2011. *Critical Thinking Skills: Developing Effective Analysis and Argument*. New York: Palgrave MacMillan.
- Crago, M. 1992. *Communicative interaction and second language acquisition. An Inuit Example*. *TESOL Quarterly*, 26(3), 487-506.
- Duron, R., Limbach, B., & Waugh, W. 2006. *Critical thinking framework for any discipline*. *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, 17(2), 160-166.
- Ennis, R. H. 1987. *A Taxonomy of Critical Thinking Dispositions and Abilities*. In J. B. Baron & R. J. Sternberg (Eds.), *Teaching thinking skills: theory and practice* (pp. 9-26). New York: Freeman.
- Ericsson, K. & Charness, N. 1994. *Expert Performance: Its Structure and Acquisition*. *American Psychologist*, 49(8), 725-747.
- Examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen WEB. Geraadpleegd van <https://wetten.overheid.nl/BWBR0027963/2020-06-26#Opschrift>
- Facione, P. A. 1990. *Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction*. Millbrae, CA: The California Academic Press.
- Gelder, T. van, 2005. *Het doceren van kritisch denken. Enkele lessen uit de cognitiewetenschap*. *College Teaching*, 2005, 53, 41-46.
- Glaser, E. M. 1941. *An experiment in the development of critical thinking*. New York: Teachers College, Columbia University.
- Guerin, L. 2019. *De wet en burgerschap: beperkingen en uitdagingen*. Te downloaden van <https://burgerschapmbo.nl/publicaties/de-wet-en-burgerschap-beperkingen-en-uitdagingen/>

- Holleman, W. 2006. *Onderwijsethiek: een literatuurstudie naar de professionele praktijk van docenten in het hoger Onderwijs*. Utrecht: IVLOS, Universiteit Utrecht.
- Humboldt, von. W. 1793. *Theorie der Bildung des Menschen*. Weinheim/München
- Journell, W. 2011. *Teachers' controversial issue decisions related to race, gender, and religion during the 2008 presidential election*. *Theory and Research in Social Education*, 39, 348–392.
- Kahneman, D. 2011. *Thinking fast and slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Kerr, N. L. & Tindale, S. *Group-based forecasting?: A social psychological analysis*. *International Journal of Forecasting*, 27(1), 14-40.
- Lipman, M. 1988. *Critical thinking - what can it be?* *Educational Leadership*, 46(1), 38-43.
- Maeda, J. 2017. *Self-efficacy reduces impediments to classroom discussion for international students: Fear, embarrassment, social isolation, judgment, and discrimination*. *IAFOR Journal of Education*, 5(2), 141-159.
- MBO-raad. 2019. Het mbo, geraadpleegd van <https://www.mboraad.nl/het-mbo>
- Mcdaniel, C. 2004. *Critical literacy: A questioning stance and the possibility for change*. *The Reading Teacher*, 57(5), 472-481.
- McPeck, J. E. 1981. *Critical thinking and education*. New York: St. Martin's.
- Ochoa, G. L., & Pineda, D. 2008. *Deconstructing power, privilege, and silence in the classroom*. *Radical History Review*, 102, 45–62.
- Ploeg, van der P. 2019. *Leren kritisch denken in Burgerschapsvorming, Bildung en beroepsonderwijs*. Werkplaats burgerschap: Democratisering van kritisch denken. Te downloaden van <https://werkplaatsburgerschap.nl/visie/>
- Ploeg, van der. P. 2020. *Opmaat voor visievorming: kritisch denken in burgerschapsvorming, Bildung en beroepsonderwijs*. Werkplaats burgerschap: Democratisering van kritisch denken. Te downloaden van <https://werkplaatsburgerschap.nl/kritisch-denken-burgerschapsvorming-bildung-beroepsonderwijs/>
- Riet, van. D. 2020a. *Discoursethiek voor een onderwijsmanager*. Te downloaden van https://www.academia.edu/43489272/Discoursethiek_voor_een_onderwijsmanager
- Riet, van. D. 2020b. *De docent als rolmodel: een morele plicht*. Te downloaden van https://www.academia.edu/43489185/De_docent_als_rolmodel_een_morele_plicht

- Roksa, J., Trolan, T. L., Pascarella, E. T., Kilgo, C. A., Blaich, C. & Wise, K. S. 2017. *Racial inequality in critical thinking skills: The role of academic and diversity experiences*. Research in Higher Education: Journal of the Association for Institutional Research, 58(2), 119-140.
- Sanderse, W. 2012. *Character education, a neo-Aristotelian Approach to the Philosophy, Psychology and Education of Virtue*. Utrecht: Eburon.
- Scollon, R. 1991. Eight legs and one elbow: Stance and structure in Chinese English compositions.
- Sellars, M., Fakirmohammad, R., Bui, L., Fishetti, J., Niyozov, S., Reynolds, R. & Ali, N. 2018. *Conversations on critical thinking: Can critical thinking find its way forward as the skill set and mindset of the century?* Education Sciences, 8(4), 205-234.
- Shaheen, N. 2012. *International Students at UK Universities: Critical Thinking-Related Challenges to Academic Writing*. (Doctoral thesis). Geraadpleegd van <http://eprints.hud.ac.uk/id/eprint/16429/>
- Siegel, H. 2016. *New Work on Critical Thinking: Comments on Frimannsson, Holma and Ritola*. Studier i Pædagogisk Filosofi 4(1), 55-62.
- Sleeter, C. E. 2011. *Becoming white: Reinterpreting a family story by putting race back into the picture*. Race Ethnicity and Education, 14, 421-433.
- Snider, D. 2018. *Critical thinking in the foreign language and culture curriculum*. The Journal of General Education, 66(1-2), 1-16.
- Thaler, R. & Sunstein, C. 2009. *NUDGE: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. London: Penguin Putnam Inc.
- Van der Ploeg, P. & Guerin, L. (2020). *Burgerschapsvorming in de deliberatieve democratie*. Te downloaden van https://www.academia.edu/34925372/Burgerschapsvorming_in_de_deliberatieve_democratie_met_didactische_tips_voor_leren_discussie
- Willingham, D. 2007. *Critical Thinking Why Is It So Hard to Teach?* Arts Education Policy Review 109(4), 21-32.
- Zuurmond, A., Guerin, L., Ploeg, van der, P. & Riet, van. D. 2020. *Learning to question the Status Quo*. Artikel is ingediend.

Expertisecentrum Kritisch Denken